

***Ajitā* and *Vijayā* on the Last Thirteen
Adhikaraṇas of Jaiminisūtra Adhyāya 2, Pāda 1
(Mīmāṃsāsūtra 2.1.13-49)**

Kunio HARIKAI

Department of Humanities, Saga Medical School,
Nabeshima, Saga 849, Japan

This is virtually the tenth installment in the series of our publication of the Sanskrit text of the *Ajitā* commentary of Paritoṣamiśra; this also constitutes the third of the *Vijayā* of Anantanārāyaṇa, the commentary to the *Ajitā*, on the last thirteen Adhikaraṇas of the first Pāda of the second Adhyāya (Mīmāṃsāsūtra 2.1 5-17 Adhikaraṇa, Sūtra 2.1.13-49).

Preface

The entire second Adhyāya of the *Ajitā*, including the text contained herein, was published in India in 1990 as Volume 2 of an *Ajitā* publication¹⁾ from the Gangānātha Jhā Kendriya Saṃskṛitavidyāpīṭham. That being the case, this fascicule may not have as much value as earlier ones except, perhaps, in two regards. First of all, errors²⁾ contained in the published Indian text, approximately fifty five in number, may be indicated. And secondly, many variant readings which it does not necessarily include may be introduced.

In this installment, I followed the same conventions for presenting *Ajitā* text and showing variant readings in the MSS. as those of our last two installments³⁾. As to the *Ajitā* I used the following two manuscripts:

M1: *Ajitā* manuscript kept in the Adyar Library, No.38 D 7. from p.600, l.1 to p.645, l.1.

M2: *Ajitā* manuscript kept in the Bhandarkar Oriental Research Institute, No.734 of 1891-95 from p.13B, l.9 to p.19B, l.7.

As to the *Vijayā* I had access to only one manuscript as in the case of previous two installments³⁾, i.e. Adyar Library MSS. No.8 D3 from the beginning of page 840, l.3 to 898 l.8. In the *Vijayā* text in this installment, I showed in a pair of parentheses the page number of the published Indian *Ajitā* text after bold letters which indicate word quotations of *Ajitā*.

Notes and References

- (1) Rashtriya Sanskrit Sansthan, Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapitha, Text Series No.24, *Ajitā*, Śrīparitoṣamiśra-viracitā Tantravārttikaṭkā, dvitīyo bhāgaḥ, Part 2, 1990.
- (2) In the published Indian edition of the *Ajitā* corresponding to this installment, i.e. from p.74, l.12 to p.123 of the Indian text, I have noticed the following errors which should be corrected. The corrected reading is given in the pair of parentheses.
  - p.75, l.2; āha--siddhānte tu. prakṛtis (āha. siddhānte tu prakṛtas)
  - p.75, l.13; rathantarasāmasādhanatvena (rathantaram
sāmasādhanatvena)
  - p.75, l.14; aindrī bṛhatī (aindrīm bṛhatī)
  - p.76, l.6; prītibhyaś ca (prītābhyaś ca)
  - p.78, l.4; tad evaṃ syād (tadāivaṃ syād)
  - p.79, l.3; somavad avairūpyam (somapadavairūpyam)
  - p.79, l.4; havirviśeṣabhūto (havirviśeṣaṇībhūto)
  - p.79, l.6; agnīṣomīyedhrigumantre (agnīṣomīye 'dhrigumantre)
  - p.79, l.7; keṣāñ caika (keṣāṃcid caika)
  - p.79, l.17; svāmine tvam āśāsānīyo (svāmine ca nāśāsānīyo)
  - p.80, ll.4-5; astyā- gñīṣomīya prakṛtir (astyā- gñīṣomīyaprakṛtir)
  - p.80, l.7; yau tāvagnīṣomau (yau tāvad agnīṣomau)
  - p.80, l.10; agni kārye (agnikārye)
  - p.80, l.10; mantrasyohatvam iti (mantrasyohavatva iti(M2) or
mantrasyoha iti(M1))
  - p.80, ll.16; yathātvaśva karnādaḥ (yathā tv aśvakarnādaḥ)
  - p.80, l.17; vākyabhedādi doṣād (vākyabhedādidoṣād)
  - p.83, l.2; kriyā hy enekakāraka (kriyā hy anekakāraka)
  - p.83, l.8; devatā vidhis (devatāvidhis)
  - p.87, l.2; vidhyuddeśāntaragatasyo...(vidhyuddeśāntargatasyo...)
  - p.88, l.6; parāvṛtyā (parāvṛtya)
  - p.89, l.10; dvitīyānūditā (dvitīyayā 'nūditā)
  - p.91, l.1; tadadr̥ṣṭenaiva (tad dr̥ṣṭenaiva)
  - p.92, l.2; dhātutām upādāya (dhātunā tām upādāya)

- p.92, l.6; ūhapadārthavad evâgneyīnām (ūhapadārtham arthavad evâgneyānām)
- p.92, l.10; prākṛtaṃ sat (prākṛtāsat)
- p.93, l.3; karmatvapradhāna (pradhānakarmatva)
- p.93, l.4; pradhānakriyāṃ phalâpūrvayor
(pradhānakriyāphalâpūrvayor)
- p.93, l.6; prādhānyam. tasyāḥ (prādhānyam tasyāḥ.)
- p.97, l.6; tasya (asya)
- p.99, l.3; pā.sū.? (Vārttika 1 on Pāṇini Sūtra 8.2.32)
- p.101, l.2; mantrasaṃjñitā (mantrasaṃhitā)
- p.101, l.5; sarvam āmnānam (sarvanāmāmnānam)
- p.102, l.11; samāptyavacchinno (samāptyā vi(M2. 'va-)cchinno)
- p.105, l.1; vākyatvâśrayo (vākyatvâśrayaṃ(M2) or
vākyâśrayaṃ(M1))
- p.105, l.12; kṛtsnasya prakaraṇa...(kṛtsnaprakaraṇa....)
- p.105, l.13; śakyam. (śakyam iti.)
- p.108, l.3; ādigrahaṇena mantro (ādigrahaṇena hi mantro)
- p.111, l.4; prādhānyena prākāśyo (prādhānyena prakāśyo)
- p.111, ll.6-7; cānupanyasanīyena (cānupanyasanīyā 'nena)
- p.111, l.8; viśiṣṭaṃ (viśeṣyaṃ)
- p.111, l.10; pratyupādāna (praty upādānaṃ)
- p.111, l.12 āśaṅkitaviśeṣaṇa nirākaraṇena
(āśaṅkitaviśeṣanirākaraṇena)
- p.113, l.2; arthaviśeṣatvasya (arthaśeṣatvasya)
- p.113, l.3; tāvanmātraviṣayā- (tāvanmātraviṣaya-)
- p.113, l.5; yatitavyam. (yatitavyam iti.)
- p.113, l.6; vākyam bubhutsitaṃ (vākyam iha bubhutsitaṃ)
- p.114, l.5; vailakṣaṇyenâvagamyamānānām śakyo
(vailakṣaṇyenâvagamyamānānām na śakyo)
- p.116, l.6; loka (loka-)
- p.116, l.7; vedas tada- (vedas tadā)
- p.117, l.3; pratipādanasvarūpaṃ (pratipādanarūpaṃ)
- p.118, l.2; kramamātreṇa (kramamātre)
- p.119, l.1; śpādyamānaṃ sa samuccinoti (śpādyamānaṃ samuccinoti)
- p.119, l.3; na caivaṃvidham (na tv evaṃvidham)
- p.120, l.2; ccāraṇam avasitaṃ paścād (ccāraṇam avasitaṃ na
paścād)
- p.121, l.2; kriyānvayīti (kriyānvayī)
- p.122, l.2; itarayoś ca (itarayoḥ ya)
- p.122, l.6; mantraṃ rūpaṃ (mantrarūpaṃ)
- (3) 1. *Ajitā* and *Vijayā* on the Verbal Meaning (Bhāvārtha Adhikaraṇa, Mīmāṃsā Sūtra 2.1.1-4), *Acta Eruditorum* No.9, pp.1-50. Dec. 1990. 2. *Ajitā* and *Vijayā* on the Apūrva and Two Other Adhikaraṇas (Mīmāṃsāsūtra 2.1.5-12), *Acta Eruditorum* No.10, pp.1-24. Dec. 1991

*Ajitā***Stutaśāstra Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 5)****JS.2.1.14. arthena tv apakṛṣyeta devatānām acodanārthasya guṇabhūtatvāt**

yady atrāvidyamānārtha(A.416,A'.394,B.395) iti. kim atra stotrasya grahayāgād apakarṣo mantrasya vā stotrād iti cintyate, tatrāindrī stutir māhendragrahayājim (M2.-vyaktim samnidhim) ullaṅgyēti stotrasyāpakarṣam āha. siddhānte tu prakṛtastotraśeṣatvaṃ śrutyā samnidhikṛp-tayā iti. stotrāt (M2.-am) mantrasyōtkarṣam vārayan tanmātrasyōtkar-ṣam (M2) pūrvapakṣe sūcayati. tatrāivam pratibhāti. stavanena yac chakyate tat kuryād ity etāvato nāśritamantraviśeṣasya sāmānyavidher na kiñcid adṛṣtam artham (M2) paśyāmaḥ. yena tadviniyogōttarakālam tadanutkarṣeṇa samnidhyupanītam (M1)mantramātrōtkarṣam adhyava-syema. kiṃ tu gṛhītamant raviśeṣa (M1)syāvadhṛtastotavyaviśeṣasya stu-tiviśeṣasya. tena mantraviśeṣasādhano vyāpāraviśeṣo (M2.-bhedo) 'va-dhṛtaprayojanas tadvaśāt saha mantreṇōtkṛṣyata iti yuktam. mantrā-dhīnatvāc ca viśeṣalābhasya mantrōtkarṣānutkarṣā (M1)bhidhānam. ta-syārthenāpakṛṣṭatvād (A.416,A'.394,B.395)iti. atha vā stotram eva tacchabdena parāmṛṣtam iti. kramaś cātra (A.416,A'.394,B.395)iti. gra-hējyānām stotrāṇām ca krameṇa jyotiṣtomaprakaraṇa uttarākhyā rcaḥ paṭhyante. māhendragrahejyāṅgasya ca (M2) pṛṣṭasamjñāka (M1)sya stotrasya rathantaram sāmasādhanaṃ (M2.-natvena) coditam. tatsva-yonim aindrīm bṛhatīcchandaskām upasthāpayati. sōpasthāpitā (M2.-itā) grahejyayā prakaraṇena gṛhyate. ekaṃ sāma tṛce kriyate stoṭīyam iti. yadyonyām taduttarayor gāyati iti vacanadvayād uttarāpekṣitā sāikā kramapāṭhena pañktichandaskōpanītā tayor utkarṣāt kramasamni-dhibodho 'bhidhīyate (M2.vidhīyate). atra ca tayor pūrvād bṛhatī kaku-bhāv uttare ity etad (M2.evam)vacanavaśena dve rcau bṛhatī ca (M2) pañktiś cāvṛttena pāṭhena tisraḥ kriyante. yathā bṛhatī ca (M1) kakubhau ca sampadyante. tasyāvṛttiguṇasya pragātha iti samjñā. tena vakṣyati pragāthāpanayo bhaved iti. navamadaśamayor (A.417, A'.395,B.395) iti. na ca (M2) bhojanam ivātither yāgo devatāyāḥ (M1)

prītyarthaḥ. *prītāyās* (M2.prītābhyaś) ca *devatāyāḥ* (M1) phalam iti pūrvapakṣam nirākurvatā *guṇatve* (M2.guṇabhedena) devatāśrutir iti yāgaguṇatvamātrapratipādanād aṅgīkṛtam śabdātirekitvam (M2.-rikta-tvam). daśame 'pi vidhīśabdasya mantratve bhāvaḥ syād (JS. 10. 4. 23) iti sūtre kā punar iyaṃ devatēti praśnapūrve (M1.-akam) nirūpitam. yāṃ mantraḥ prādhānyena prakāśayati haviś ca yadartham sā devatēti. **vākyabhedādi duṣyati**(A.418,A'.396,B.396) iti. atra sato vākyabhedāder doṣatva (M2)vidhis teṣāṃ sadbhāvam bodhayaṭīti. **taddhitena hy asambandhaḥ**(A.418,A'.397,B.396) iti. nāikārthatā syād ity arthaḥ. tad etad *dūṣaṇam sāmartyāḍ* (M2.dūṣaṇasāmartyam) dvedhā vikalp-yōbhayavidhasya ca (M2) abhāvam pratijñāyāikārthībhāvalakṣaṇe (M2.-am) vyākaroti. **anyavastvanapekṣatve hi** (A.418,A'.397,B.397) iti. ekaloṭībhāvam (M1) ekatra pracalitvatvam ekapratipādanapatratvam ity arthaḥ. **nānātve buddhikāluṣyād** (A. 418,A'.397,B.397) iti. *sēyam* (M2) tātparasya (M2)nānātvasparśinī saṃśayātmikā buddhiḥ tallakṣaṇam eva kāluṣyam padārthasyēti. nanūbhaya**para** (M1)tvam eva kasmān na bhavati yena saṃśayaḥ syād ity āśaṅkya *śabda*(M2)tātparyajñānōpāyam lokaprasiddham udāharati **yo hy avayavārthābhyām** (...avayavābhyām.A.418,A'.397,B.397) iti. loke hy evaṃ dṛṣṭam, tatra hi samāsa-taddhitāntānām uccāraṇam svārthapratītyupāyaviśiṣṭārthapratipatti-param tade**kapratipatti** (M2.-pratīti-)kṣṇam nānyārtham api bhavati. evam ekaparatve saty anekākṣiptasya saṃśayān nāikenāpy aikārthyam vyavasīyate. *anyam* (M2.anya-)nairapekṣye tv ekatrōpasamhārāvadhāraṇād bhavati. viśiṣṭāikārthapratipādanam iti. na cāyam indraśabda ityādibhāṣyam tad vyācaṣṭe **punar yugapadvṛttim eva**(A.419, A'.398, B.397) iti. vispaṣṭaś cāyam anyo 'rtha iti bhāṣyārtham āha **vidhy-
anekavyāpārātmakaś ca**(A. 419,A'.398,B.398) iti. vikalpe pakṣe bādhas syād ity uktam. yadi tu *na* (M2) vikalpo 'ṅgīkriyate tadāivam syād ity āha **asati cārthabhede**(A.420,A'.399,B.398) iti. **agnīṣomādayas sarve**(A.420,A'.399,B. 398) iti. yadi samāsapadam taddhite sati rūḍhir vyākhyāyate tadā 'gnīṣomādayaś śabdā rūḍhitvān na dvidevatāviṣayās syuḥ. asty hy ebhyas taddhito 'gnīṣomīyam (M1) iti. somapadavairūpyam

iti. agninā tulyakakṣyārthaḥ samāsavṛttau taddhitavṛttau havir-
viśeṣaṇībhūtārtha (M2.-bhūto 'rtha) iti. na cāiṣāṃ rūḍhitvaṃ śakyam iti
dvidevatyavyavahārāpahnaveṇa śakyam ity arthaḥ. **tathā medha-
patibhyāṃ medham**(A.420,B.399,B.399) iti. agniṣomīye 'dhrigumantre
upanayata medhyā dur āśāsānā medhapatibhyāṃ medham
(TB.3.6.6.1) iti dvivacanānto medhapatīśabdaḥ śrutāḥ. keśāṃcid ca (M2)
ekavacanāntaḥ. tayor anyāyanigadatvāt prakṛtau dviyajñādiṣu (M1.
paśvādiṣu) vikāreṣv anūha ity ekaḥ pakṣaḥ. anyāyanigadatvaṃ ca
svāmīdevate ca trayo medhapataya iti. dvitīyas tu *dvāv api* (M2)
nānyāyanigadau dvivacanānte (M2.-o) devate vakṣyaty ekavacanāntas
tu (M2) svāmināṃ. tasmād dvāv api *vikṛtau* (M2) yathāviṣayam ūhitavyāv
iti. tṛtīyas tu nāivam *api* (M2) saṃbhavati svāmivacanatve medhater
yo medhas tam upānayatīti sambandho devatāvacanatve medhapataya
upanayatēti. na cāitad ekasmin vākye upapadyate. tasmāt svāmivacana-
tvam evāstu. tathā hi, dvivacanānto *'pi* (M2) *dampaty* (M2.patny-
)abhiprāyeṇa bhaviṣyati. devatāvacanatve tv ekavacanāntasyôtkarṣas
syād iti. siddhāntas tu, **devatā tu tadāśīṣtvāt samprāptatvāt
svāminy anarthikā syāt**(JS.9.3.35). āśāsānā iti śrutam. tanmedha-
patibhyāṃ ity anena saṃbadhyate svāmine ca nāśāsānīyo 'sau yatas
tasyāivāsau. devatābhyāṃ tu bhavati yāgasiddhaye. kiṃ ca devatābhyāṃ
saṅkalpitatvāt parakīyo rakṣyate kāle devatayā saṃbhantsyata *iti*. (M1).
tenānāiśvaryāt patitvam api svāmino bhāktam syāt, tasmād devatā-
vacanatvaṃ. na cāikavacanāntasyôtkarṣo guṇābhiprāyatvād iti. **tathā
manotādhikarṇe**(A.420,A'.399,B.399) iti. asti *hy* (M1) agniṣomīya-
prakṛtir vāyavyaḥ paśuḥ tatra tvaṃ hy agne prathamo manotētyādir
atideśaprāpto mantraḥ so 'rthāntare vāyāv ūhitavya ity pūrvaḥ pakṣaḥ.
nanu prakṛtāv asamavetāgnyabhidhāyitvān nāsyôhaprāptiḥ. atrôcyate,
yau tāvad agniṣomau tāv agniś ca somaś ca tatrāgnir adevatā na tv
asamavetaḥ **tataś ca sa pratītas** (M1) sāhacaryāt somam upasthāpayan
devatāpratyayaṃ karoti. tadvad vāyuḥ devatāpratyayaṃ kurvann agni-
kārye vartate. tasmāt tatra mantrasyôhavatvam (M2) iti prāpte 'bhi-
dhīyate, **manotāyāṃ tu vacanād avikāras syād**(JS.10.4.42). vaca-

nam yady apy anyadevatyaḥ paśuḥ āgneyy eva manotā kāryēti. vikṛtyartham cēdam evakārāt. prakṛtau hi nānyādṛśī manotā sam- bhavati. yāivakāreṇa nivartyeta. tasmād anūha iti. atha *vyākaraṇatas* (M2.vyākaraṇam iti) *sādhuśabdavatvam* (M2.śabdāsādhutvam) tadviṣayo na tadartha iti. **etenāśvakarṇādivad**(A.420,A'.400,B.399) iti. yad ucyate, bhavaty anyatrārthanirūpaṇe 'pi vyākaraṇam pramāṇam yathā tv aśva- karṇādau *svara* (M2)samskāramātrārtham. evam atrāpy arthāṅgikarṇe pūrvōktavākyabhedādidoṣād iti. tad apy *anenārthāvagamenāyuktam* (M2.arthāvagametarayuktam ?) svarasambaddha eva samskāraḥ. atha vā *svaraḥ* (M2)samskārās ca prakṛtyādivibhāgena vyākaraṇam. asti hi matam vyākaraṇena samskṛtānām śabdānām sādhutvam iti. arthāvi- samvādam evōpapādayati **mahadindraśabdāyor**(A.421,A'.400, B.399) iti. **sakṛduccaritāikapadōpātta**(A.421,A'.401,B.400) iti. sakṛduccari- tenāivāikena padena bahavo 'rthā upāttāḥ na tatra dviruccāraṇam asti. yat tv idam mahāmś cāsāv indraś cētyādi *tat* (M1) tataḥ padād bhinnam tasyārthakathanāya nātratyena (M2.nātra tena?) dviruccāraṇena tatpadam dviruccāritam bhavatiṭy arthaḥ. tatrānekārthavivaraṇam **vṛttidvayātmakam** hi(A.421,A'.400,B.399) iti. tataś ca dvābhyām vākyābhyām vivaraṇam upapannam ity āha **tatra yayor vākyayor** (A.421,A'.401,B.400) iti. evam ca yad atra vivaraṇavākye 'sakṛduccāra- ṇam na tad vedavacanagatam bhavati. tayor bhedād ity āha **yac cātra** (A.421,A'.401,B.400) iti. nanu vaidikam eva *idam* (M1) padam artha- sphuṭikaraṇāya vibhajya pradarśyamānam vākyatām gatam. tenātrā- rthasyēvāsakṛduccāraṇasyāpi vyaktir bhavati(?) tatsambandhiny eva syād ity āśaṅkyā "ha **na cāitad eva***(A.421,A'.401,B.400) iti. *svā- dhyāyagatena* (M2.svādhyāyānugatenāiva) uccāraṇenānvitam vaidikam. ato 'vayavavibhāgena pṛthak sphuṭikaraṇātmakena pauruṣeṇa *na vaidikatvāpattir* (M2.nāvaidikatvāpattir) iti. sambhavati cānekatrārthe padasya śaktiḥ. tataś cānekaś śabdaiḥ tadarthakathanam dṛṣṭatvād ity āha **vicitraśaktīni** hi(A.421,A'.401,B.401) iti. **na cāivam kathyatām** (A.421,A'.401,B.401) iti. anena prakāreṇa kathayatām yadi kathanagato vākyabhedo bhavati nāsau kathyamānārthe pade *pra* (M2)sajyata iti.

sampraty aṅgīkṛte kathanakrama upapattim āha **avaśyaṃ ca**(A.422, A'.401,B.401) iti. **na cāivam sāpekṣatvam**(A.422,A'.401,B.401) iti. yathā 'nvākhyānaṃ śabdānāṃ sādhutvam. *ato* (M2) anvākhyānasāpekṣatve dūṣite tadanugatasya sādhutvaṃ na syāt. tenānvākhyāne *āpekṣatādoṣaṃ* (M2.sāpekṣatādūṣaṇaṃ) pariharantīti. **na hy akriyāyām**(A.422, A'.402,B.402) iti. kriyā hy anekakāraśādhyātmikāiva sākagrahaṇenāparyavasyantī, anekair yugapan nirvartanīyāvagatā *tāni* (M2) samhan-yāt. akriyā tu taddhitārtho devatātvam *ity* (M1) ekenāivēndreṇa mahatvena *vā nirākāṅkṣaṃ na yugapad ubhayena sambadhyate. praty-eka* (M2)samāptyā vā sambadhyeta. tatra ca na viśeṣaṇayor niyama ity āha **nāpi viśeṣaṇavaśīkaraṇasāmarthyam**(A.422,A'.402,B.402) iti. agnīṣomīyādaḥ tu *samāhāra* (M2.samāsārtha) eva taddhitārthena sambadhyeta (M2.-eta) na ca tad atra sambhavati. abhyupagame *vā* (M2.tu) 'niṣṭāpattir ity āha **saty api ca**(A.422,A'.402,B.402) iti. **vidhiśabdasya mantratve**(A.422,A'.402,B.402) iti. devatāvidhis taduddeśe 'mukāyēti śabdōccāraṇe puruṣaṃ niyunkte. tatrōpāttaśabdātikramaṇa nārthena śabdāntaralakṣaṇāyām kāraṇam *asti* (M1). *ato vidhigatasyāiva śabdasya mantrakāryaprakāśane* (M2.mantrakārye 'rthaprakāśane) bhāvas syāt. prapañcitam cāitat sādhuśabdādādhikaraṇa iti. nyūnatve ko 'tiśaya ity apekṣāyām āha **artho 'pi yādṛśo yatra** (A.422,A'.403,B.402) iti. yady api śabdābhīdhanaviṣayatām nīto 'trārtho 'pi vyāpriyate *na śabdamaṅtram* (M2) tathā 'pi śabdāikasamādhi (M2)gamyatvād tadvyāpārasya na yathācoditād anyādṛśena siddhir avasīyata iti. kim iti *saguṇacodite* (M2.saguṇe 'pi codite) *nir* (M2.vi-)guṇasyōpayogitvaṃ na syāt. yathā svargakāmasya liṅgarahitasyēti praśnaḥ **kutaḥ** (A.423,A'.403,B.403) iti. **avidhīyamāna**(A.423,A'.403,B.403) iti. yāgāṅgatā devatātvam. na cāvidhīyamānasyāṅgatā 'stīti. evam artharūpeṇāpy upakurvatyām yadā *na* (M2) viśeṣaṇayogas (M2.-tyāgas) tadā sutarām śabdenēty āha **tad iha yady api**(A.423,A'.403,B.403) iti. samāsenētyādinā *tv* (M1) artharūpōpakāritāivōcyate (M2....ōpakāra evōcyate), sūtram atrāpi yojayati **ataś ca**(A.423,A'.403,B.403) iti. **vākyāt taddhitōtpattir**(A.424,A'.404,B.404) iti. sā ca na yujyate prātipadikād dhi sākasmād iṣyata

iti. **śuddhasya vā**(A.424,A'.404,B.404) iti. nanu sammatāiva tasyā-
nantargatiḥ. tad ucyate. na devatāve (M2.-rthe) 'nantargatidūṣaṇaṃ kiṃ
tu taddhitaprakṛtau prātipadikatv (M1)ena *hi* (M2.tu) tadā pūrvapada-
vṛttir labhyata iti. **prāk samāsād**(A.424,A'.404,B.404) iti. samāsa-
labhyatvād (M2.-codanāikāarthavidheḥ) anekāarthavidheḥ prāk samāsāt
tadaṅgikaraṇe vākyabhedam āhēti. **ācārya mātulaś ca**(A.424,A'.405,
B.405) iti. śiṣyeṇāikakriyānvayinam artham ācāryaśabdo 'valambate, *te*
(M1)nācāryaśabdārthasampattau yena sahāikā kriyā so '*ntar* (M2.'nu-)
bhūta iti svīyām apekṣāṃ prasūte. tenāpekṣaṇīya evāpekṣāhetuḥ. evaṃ
mātulaśabdena mātur bhrātram abhidadhāti. yasya mātṛā so '*ntar* (M2.
anu-)bhūta iti. **śuddhasya devatāyāḥ**(A.424,A'.405,B.405)iti. śuddha-
sya yatprakāśanaṃ tad eva devatāyā iti. **nārtho guṇābhidhānena**
(A.425,A'.406,B.406) iti. na hi vidhyuddeśāntargatasyōdbhidadhikara-
ṇōktena nyāyenārthavādatayōpayoga ity abhiprāyaḥ. **samāsastha**(A.
426,A'.407,B.406) iti. agnīṣomīyaprakrame 'gniśabdaśrutir agnīṣoma-
samāsastham agniśabdaṃ buddhisthayaṭīti. **āmnāteṣv api**(A.426,A'.408,
B.407) iti. santu tāvad aprakaraṇā**mnātāḥ** (M2.-asamāmnātam) katham-
cid avagatasambandhā bhūyāṃso mantrā ity *apisabda* (M1)arthah.
upaśayasambandha(A.427,A'.408,B.407) iti. tatrāpaśyo *yūpa* (M2.yūpo
bhavati) ity āmnātam. yady api cātrākhorūpaśayaśabda (M2)sambandhaḥ
kīrtiyate tathā 'py asamaveta**artha** (M1)prakāśanavaiyarthiyāt parāvṛtya
paramārthatas tatrākhor abhāvāt samavetasya eva (M1) upaśayasya
eva (M2) akhusambandhena stutir iti. nanu sarvāsām ṛcām vāca-
stomāśvinayoḥ drṣṭārthatvāsambhavāt katham vācastome pariplavaṃ
śamsafītyāder drṣṭārthatvam ity āśaṅkyā, adṛṣṭārthatvam eva tatra *api*
(M1.abhy-)upagacchati **tatra vacanenāiva**(A.427,A'.409,B.407) iti. na
japāda(A.427,A'.409,B.408) iti. japāda karmaṇy adṛṣṭārthe sati na
tatsādhanavaiṣṇavyādimantranidarśanād iti. **etasmād eva doṣād**
(A.427,A'.409,B.408) iti. sūtrasyēyaṃ vyākhyāprakaraṇe devatāpra-
kāśanavidhau lakṣaṇayā mantras samyujyate (M2.-eta). **pradhāna** (M2.
prakāśana-)kriyōtpattividhau tu śrutyā samyujyetēti. **prakṛtastotra-
śeṣatvam**(A.427,A'.409,B.408) iti. prakṛtagrahējyāśeṣabhūtā stutir

anena mantreṇa kartavyēti samnidhik|ptaśrutisaṃyogād avasīyate. tatra yadi mantreṇa devatāprakāśanam (M2)stutiśabdārthaḥ tato mantrasya prakāśanōpakāreṇa devatārthatva (M2)m. na cāindrasya mahendrārthatvam sambhavaṭīti savyāpārasya (M2)mantrasya mahendrād avagamāc (M2.apagamāc) chrutisaṃyogo bādhyeta. pradhānakarmatve tu *stutasyāiva* (M2.stuteḥ sāiva) prakaraṇena māhendragrahāṅgatva (M1)m *tadaṅgatvam mantrasya kramanimittam* (M1.tadaṅge ca kramān mantra) ity abādhaḥ (M2) śrutisaṃyogasya. tena samnidhik|ptayā śrutya prakṛtasya (M1)grahasya stotram anena kuryād iti viniyuktasya mantrasya prayojanākāṅkṣā na viniyogaviro (M2)dhidevatāprakāśanam prayojanavattvena gr̥hṇāṭīty adṛṣṭārthapradhānakarmastutivi (M1)śeṣatvam tasya (M2.mantrasya). yaś cābhiprāyaḥ, samnidhibādhenā lingād aprakṛtagrahadēvatāprakāśanārthatvam mantrasya bhaviṣyāṭīty. asāv *apy* (M2) anupapanna ity āha **vinā sāmānyasambandhād**(A.427,A'.409,B.408) iti. **tan mantram tatsvarūpa**(A.427,A'.410,B.408) iti mantreṇāiva prakāśayed iti na viniyuñjīta *iti* (M2). **tathā cāsya**(A.427, A'.410,B.408) ity aviniyuktasya. **atha vā** (M1) tathā ca svarūpe '(M1)viniyuktasyāpi karmasambandhābhāvāt. kvacin na mantram iti nakāro *api* (M1.na) paṭhyata iti. **adṛṣṭārthatāiva**(A.428,A'.410,B.409) iti. mantravyāpārasya stuteḥ. mantrasya tu *tannivṛttim dṛṣṭam* (M1. tannivṛttir dṛśyam) eva prayojanam *iti* (M1) vakṣyāṭīti. *dvitīyānuvādatvāt* (M2.dvitīyāyā-aprādhānyasya-anuvādatvāt) **tathā** (M2.tayā) sūcitam ākhyātārtham vyutpādayad dvitīyāsaṃyogam eva ślokaṣṭham vyākaroṭīti. **api ca stauti śamsati**(A.428,A'.410,B.409) iti. bhāvanā-karaṇam hi *nir* (M1.ni-)vartyakartā kṛtibhavaṭīti. *tannirvṛttaye cāparāṇyapekṣate. sēyam kāraṇanirvartyatā* (M2) praugam iti dvitīyayā 'nūditā. tena mantrasya dhātvarthaśeṣatvena (M2.-tve) dvitīyā 'nugṛhyate. dṛṣṭārthatā cāivam mantrāṅām ity āha **tatra yadi**(A.428,A'.411,B.409) iti. **śāstradrṣṭam** (A.428,A'.411,B.409) iti. śāstreṇa yat teṣāṃ prayojanam dṛṣṭam tad dṛṣṭenāiva kurvanta iti. **adṛṣṭārthā bhavyur**(A.428,A'.411,B.409) iti. śāstreṇa yat teṣāṃ prayojanam na dṛṣṭam tadarthā bhavyuḥ. **tataś ca**(A.428,A'.411,B.409) iti. tato dṛṣṭenāpi

vyāpāreṇa śāstrān (M1) aṅgīkṛtārthatvād varam śreṣṭham mantrāṇām
 dr̥ṣṭārthatva(M1)m aṅgīkṛtya stutīnām eva śāstram (M1)aṅgīkṛtā-
 dr̥ṣṭārthatvam iti. *ye ca prathamāntatvād indrasya nunnīryāñītimantre
 pradhānatayāvagamyante te guṇāḥ karmānaṅgatvān na pradhānam iṣṭā
 ity āha* (M2) *na pradhānam guṇās cēṣṭā*(A.428,A'. 411,B.409) iti. *yad
 api kiṃcit prathamāntam*(A.429,A'.411,B.409) ity asya *saṅkṣepa-
 vyākhyānasya* (M1) atha yat prathamāntam ityādi yadvyākhyeyam *yad
 (M2)bhāṣyam tad eva vistaratvād vyākhyānam* iti. *na cāivam stauti-
 śamsatyor*(A.429,A'.412,B.410) iti. *stutibhāvanāprayatna(m) iti yāvat
 tasyā viṣayaḥ stavanam* (M2) vyāpāraviṣayeṇa dhātūpāttena vyāpāro
 rūpyate. tatra yadi guṇaguṇisaṃbandhābhidhānaparyantā kartṛvyāpṛtir
 devatā-pratītir ānuṣaṅgikī. *tadā* (M2. tataḥ) stutyā rūpyate. yadā tu
 deva-tāpratītiparyantā tadā prakṛtyā dhātunā ca tām upādāya pra-
 kāśayed ity ākhyātārtho vacanīyaḥ. tataś ca stautiśamsatyoḥ pra-
 kāśanalakṣaṇārthatva (M2)m iti. *apūrvadvādaśatvād*(A.429,A'.412, B.
 410) iti. stutyāpūrvam bhāvayet katham ity apekṣāyām yāvanto mantrā
 gr̥hyante tāvadbhiḥ nirvartitā sā 'pūrvasādhanam iti.

JS.2.1.26. anarthakam ca tadvacanam

nanv āgneyā grahā bhavanīti codite prākṛtīnām eva nānādevatyānām
 ṛcām agnipadohena prayogaprāpteḥ. *ūhapadārtham arthavad evāgne-
 yānām* (M1.atha vā devāgneyīnām vidhānam) ity āśaṅkānavatārārtham
 āha *ṛcām anūhyatvād*(A.430,A'.413,B.411) iti. gāyatryādīnām praty-
 ekam anekaprabhedānām chandasām pratyṛcam ya eva (M1) kaścic ca
chando (M2.chabdo-) *bhedaḥ kramādivan* (M2.bhedakramādivan) mantra-
 viśeṣaṇatvena sthitaḥ. tasya *cāikapadavartinā* (M2.cāikāvayavavar-
 ttinā) 'pi stokena *viśeṣeṇa* (M1.viśeṣaṇena) nāśāt sakalasyāmantratvena
 laukikatva (M2)m. tatra prākṛtasad (M2)guṇatvasampattaye 'dhyayana-
 sāphalyāya cāgneyīnām tāsām ānayanam iti.

yad idam dvitīyā pratipādita(A.430,A'.413,B.411) iti. api vā śruti-
 samyogād ity asyāivāyam prapañcaḥ. dvitīyāprayogeṇa *karma yad
 arhaty* (M2.karmatva-) *abhidhānam tatra* (M2) dhātvarthasya prati-
 pāditaḥ *karaṇatvena* (M2.kāraṇatvena) dhātvarthasya paramārthato

'karmatvād evaṃ bravīti. tena cābhīdhānena (M2.-e) karmatulyatā 'sya darśitā. sā ca pradhānakarmatve 'vakalpate (M2. upapadyate). na guṇa-karmatva ity āha pradhānakriyā hi(A.430,A'.413,B.411) iti. *pradhānakriyā* (M1)phalāpūrvayor *adr̥ṣṭatvāt* (M2.adr̥ṣṭārthatvāt) prayogāsama-vāyāc ca phalasya kriyāsiddhau tatsiddhyavagamāt kriyām eva nirvartyatvena (M2.-tayā) puruṣas saṅkalpayatīty asti tadapekṣayā prādhānyam tasyāḥ. saṃskārakarmavyāpyam tu prayogasamavāyīdr̥ṣṭam iti. tad eva kriyānvayitvena saṅkalpyate na kriyā. tena sā guṇabhūtāiva kevalam ata eva dr̥ṣṭasaṃskāryājyādīnirūpaṇīyatvād guṇakarmanām tadupādhināiva prakāśanādisabdena vyavahāro viśeṣavyavahārasya ca (M1) saṃskāryabhedōpādheḥ tenāiva siddher na viśeṣasamjñayā *kāryam* (M2.prayojanam) nirviṣayā cāsau svabhāvabhedābhāvāt. pradhānakarmanām tv apūrvabhedahetus svagato viśeṣo 'pūrvasyātyantādr̥ṣṭatvāt tenānirūpaṇīyaś śabdabhedam *bheda* (M1)vyavahārāṅgam apekṣata iti.

Mantrāvidhāyakatva Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 6)

JS.2.1.30. vidhimantrayor aikārthyam aikaśabdyāt

brāhmaṇavyāvṛttasya hetvantarasya sphuṭasyādarśanān mantratva-kīrtanam eva hetutvāyēti pratīyate. tenā "ha mantratvād(A.431,A'.414,B.412) iti. *smārakatvapratipakṣau* hi(A.431,A'.415,B.412) iti. anenāpūrvapakṣīkṛtasyāpy arthavādatvasya pūrvapakṣavidhitvanirākaraṇe kṛte smārakatvanirūpaṇāvasare tadvivakṣita (M2.-pakṣa-)tvān nirākaraṇam ity uktam iti. *yāni vidhīyeran*(A.431,A'.415,B.412) iti. phalanimittayor avidheyatvād aprāptasambandhasya *prāpaṇe* (M2.-ābhīprāyeṇa) vidhīśabda iti. *mantratas tu*(A.432,A'.416,B.413) iti. prayogakāle padārthānupasthāpayatām vākyānām pāṭhakramaḥ padārthakramam niyacchatīty ukte yatra mantrabrāhmaṇapāṭhayor virodhaḥ tatra brāhmaṇapāṭhabādhena (M1.-bhedena) mantrataḥ kramaniyamam vadann *avirodhe* (M1.avirodhi-)brāhmaṇōtthāpitasmaraṇakrameṇa padārthānuṣṭhānam anumanyate. balavattvam ca mantrapāṭhasya *mantrasya prayogāpanneṣv eva padārtheṣu pravṛtter brāhmaṇasya tu vidhānavyāpṛtasya prayogānusamdhānam* (M1.tasya prayogakāle 'nu-

sandhānam) iti viprakarṣa iti. **sarvatrābhīdhāyakāḥ**(A.433,A'.417,B.414) iti. hetor na mantratvena viśeṣaṇam ity anena vadati. anyatrā-sambhavāt tu mantraviśayatvam abhimatam eva tasya. tathā hi *na* (M2) kiṃcid vākyārthabhūtam (M2.-bhūtārtham) ākhyātaṃ yac chabdādy-upetaṃ brāhmaṇe paṭhyate. yat tv ākhyātāntareṇa vidhāyakenāika-vākyatām gataṃ tasya tadarthaviśeṣaṇa (M2)tvān na vidhitvāsaṅkān-abhidhānenōpayoga ity avicāryatvam. tad etad uktam tatra tv **etāvān viśeṣavyāpāro drśyate**(A.433,A'.417,B.414) iti. vidhiśaktyupaghāte (M2.-a-)hetutva-*mātra* (M2)pradarśanāyāiva yacchabdādīnām alpe tv *avidhāyakā* (M2.abhidhāyakā)iti brāhmaṇagatānām upanyāso na vicāryatvenēti darśitam. tad iha nōdāhṛtam iti.

Mantralakṣaṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 7)

JS.2.1.32. taccodakeṣu mantrākhyā

vedaprayukta(?) iti. yady api codanayā yo 'rtho lakṣyate tasya vedavākyārthasya nirūpaṇam lakṣaṇārthaḥ tathā 'pi tatprasaṅgena vedaprayukta (M2)padārthasyāpi dharmapramityupayogino (M2)nirūpaṇam kriyata ity anenōktam iti. **mantraśabdādareṇa**(A.434,A'.419,B.415) iti. nyāyanirūpaṇe 'napekṣaṇe (M1.'napekṣo) 'pi mantraśabdena vyavahāra uttaram adhikaraṇam apekṣata iti. **arthapra(B)darśana mātrārtham**(A.434, A'. 419,B.416) iti. yasya hy abhidhānam kāryam tasyāivābhīdhānam prayojakam bhavatīti vṛddhavyavahārasiddham iti. tena vyavahārōpalakṣaṇatvād asya prāyikatvam adūṣaṇam iti. **kuṭīl-kriyate**(A.434, A'.419,B.416) iti. arthapradarśanārtham idam. vighraha-vākyam tu pṛṣṭasyākoṭo yasminn iti. **ślokaś cāivam**(A.434,A'.419,B.416) iti. padārthamātrā (M1.-mātra-)viśayaś ślokaḥ *prākṛta* (M2.prakṛti-)viśaya evam draṣṭavyo lakṣyāṇām iti. **ḍuḷiḥ kacchapa**(A.435, A'.420, B.416)iti tenātyantāsamānenōpamānam *pralapitam* (M1.praplptam) iti.

Brāhmaṇalakṣaṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 8)

JS.2.1.33. śeṣe brāhmaṇaśabdah

tad brāhmaṇakāny *etāni yat pramāṇakānītyevamādi* (M2.itarāṇy evam-ādi) vedaprayogagatasya brāhmaṇapadasya mantraprasaṅgena (M2.-prayogena) arthanirūpaṇāya (M2.-ārtham) sūtram śeṣe brāhmaṇaśabda

iti. tatra bhāṣyam tatpratyākhyānārtham iva prakāśamānam tādarthya-
niṣedhena tadvyākhyānāya eva (M1) iti nirūpayati **śeṣaśabdapra-
yogād**(A.436,A'.421,B.416) iti sūtrakāreṇa yathābhāṣyam eva pariśeṣa-
siddhir āsritā na tu svarūpam lakṣitam atas sampratipatteḥ sūtravyā-
khyānārtham evēdam bhāṣyam iti.

Ūhādīnām amantratā Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 9)

JS.2.1.34.anāmnātesv amantratvam āmnātesu hi vibhāgaḥ

ārṣeyayajamānādīpadānām vacanena (M1.-ān) mantre (M2.-a-)nikṣepa
ukto yena vicāryate. **tatputrādīnām**(A.437,A'.423,B.417) iti. yenāsau
janitas tatputra iti nāmagrahaṇam. atha vā saputro yasya tasya tat-
putrasya. kvacit tu pitrādīti paṭhyata iti. **tataś ca yathāiva**(A.438, A'.
423,B.417) iti. mantravināśaprāyaścittābhāvam bhāṣyōktaṃ dr̥ṣṭāntī-
kr̥tya hr̥grahor bhaś candasi (hasya)(Vārttika 1 on Pāṇini 8.2.32)
ityādīnām api śabdaviśeṣānām abhāvam āhēti. pratyabhijñāsidham
evāvināśam vyavahāreṇa draḍhayati **tathā hi**(A.438,A'.424,B.418) iti.
ādita eva(A.438,A'.424,B.418) ity āmnānavelāyām *iti* (M1). *tatra* (M2.
tat-)svarūpāmnānam (M2.lack)kāraṇam apaśyan vikṛtiveda(M2) pra-
māṇatām ūhasyētara āha **yady evam**(A.438,A'.424,B.419) iti. **yatra
vaidikam anyatvam**(A.438,A'.424,B.419) iti. atrāpy āmnānalakṣaṇa-
tvān mantrasya vedāmnānagamyatvād ity arthaḥ. **tathā** (M1) vaidikaṃ hy
ālokyēti. pāṭhōpanītam rūpam. paras tu prameyabhrāntyā codayati **nanu
cātideśo 'pi** (A.439,A'.425,B.419) iti. **tatra yathāivérāpadādīnām
(yathērāpadādīnām.A.439,A'.425,B.419)** iti. viniyojyasvarūpāmnānam
api darśitam. vācakena śabdāntareṇōpādānāsam̐bhavāt. tad etad apaś-
yamś codayiṣyati. **nanv evam sati pravaranāmadheyayor** (A.439,
A'.425,B.419) iti. nāitan mantra iti. na hi yatra tatrāmnānena (M1)
mantratvam kiṃ tu mantrasam̐hitāmadhyastha (M2) iti. **vacanārtham
tu jñātvā**(A.439,A'.425,B.419) iti. pravarayajamānādīn kīrtayed ityādeḥ.
evam tarhi(A.439,A'.425,B.420) iti svarūpam āmnānasāmānyena
codyam. **atha vā**(A.439,A'.425,B.420) iti. **pad** (M2)āmnānasamarpita-
tvasya (M1.-samanvitasya) mantratvam tena yadi sarvanāmāmnānam
tatsthānaśabdāntara (M1)samarpakaṃ tadā teṣāṃ mantratvam.

athāmnāstasya sarvanāmnas *tat* (M1) *teṣāṃ prayogapramāṇaṃ* (M2. prayoge prāmāṇyaṃ) *tato* (M1) *na syāt tatra* (M2). *na tāvat sarvanāma vidhāyakam nāpy abhidhāyakam teṣāṃ kiṃ tu tatprakāśyaṃ tenāitat sarvanāma svayam aprayogārhaṃ svābhidheyaviṣayān prayogārhaṃ viśeṣāśabdān upakṣipati* (M2.lakṣayati). *na ca teṣāṃ airavad vidhāyako 'sti. atas sarvanāmāmnānam evāvivakṣitatatsvarūpaṃ tadarthaviṣayān viśeṣāśabdān mantravākyaṇiśeṣino darśayati* āmnānalakṣaṇatvān mantratvaṃ *teṣāṃ. tatra sati mantratve svarūpeṇa* (M1) *kim iti na* (M2) *teṣāṃ svarūpeṇa* (M2) *anāmnānam ity atrōpapattir viśeṣāṇām ānantiyād iti. sarvanāmāśritam evāmnānaṃ teṣāṃ ity asya phalena nidarśanam aśūnyasthānatvād*(A.439,A'.425,B.420) *iti. sarvanāmnā tasyāvakāśasya pūrayitum aśakyatvāt tair eva pūrṇatāvagamaḥ iti. kratvākāṅkṣita*(A.439,A'.426,B.420) *iti. prayojanam idaṃ krator mantrāṅgatvena jñātaṃ* (M2.jñātas) *tasyāivam avabodho* (M2.abodho) *bhaviṣyati*.

Rṅlakṣaṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 10)

JS.2.1.35.teṣāṃ rṅ yatrārthavaśena pādavyavasthā

prasaktānuprasakti(A.440,A'.426,B.420) *iti. etad vai yajñasya sampānnam* (M1.samṛddham) *yat karma kriyamāṇaṃ ṛcābhivadaṭītyādi vaidika-prayogagatamantrabhedaviṣayargādipadārthanirūpaṇaṃ prasaṅgavicāritamantrānuprasaṅgāpatitaṃ kriyata* *iti. ākhyātānuṣaṅgena*(A.440, A'.427,B.421) *iti. nanv evam ākhyātānuvṛtteḥ trayo mantrāḥ syuḥ. nātrāvṛtṭyā sambandho 'bhidhīyate* (M2.'bhimato) *yady evam ekārthatvāt katham pūrvasya samāptiḥ. tad ucyate, nātra vākyaārthasamāptir abhimatā mantravākyaīkadeśōpalakṣaṇatvāt. kiṃ tu tadyogyatā* (M2) *sā 'pi samāpter upalakṣaṇaṃ nōpakramasya pūrvasamāptyāiva tatsiddheḥ. tena dvitīyaḥ* (M2.dvitīya-) *pādaḥ pūrvapādākhyātānvayy* (M2.-yāya) *api* (M1) *tasya samāptatvāt tato vi* (M2.'va) *cchinnaḥ so 'pi* (M2) *svayam uttarasmād ākhyātānuṣaṅgenārthasamāptyā vi* (M2.'va-) *cchinno bhavati* *ity ucyata* *iti* (M1).

Sāmalakṣaṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 11)

JS.2.1.36. gītiṣu sāmākhyā

prāthamyāt yathāmlam dadhi(A.440,A'.427,B.421) iti. pūrvōpapādi-
tena hy abhiyuktōpadesaprāmāṇyena paścād vyavahāro nyāyyaḥ.
nōpapādayiṣyamāṇena *iti* (M1). tathā 'pi sarvathā 'rthasiddheḥ kramenā-
darād iha tadupapādanāyāmlam dadhīty udāhṛtam. na ca taccodakeṣu
mantrākhyēty atrēti.

Yajurlakṣaṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 12)

JS.2.1.37. śeṣe yajuśśabdaḥ

śeṣe brāhmaṇaśabda itivad(A.441,A'.428,B.422) iti. atrāpi sūtra-
pratyākhyānatām bhāṣyasya nirasya tadvyākhyānatā vaktavyā. pra-
yojanam *ca* (M1) sūtrārambhasya tad eva vaktavyam iti.

Nigada Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 13)

JS.2.1.38. nigado vā caturtham syād dharmaviśeṣāt

vede ca mantrasāmānādhikaraṇyena(A.442,A'.429,B.422) iti. vede
cāyam prayogaḥ. ato 'saṃbhavād gaṇabhrāntiyādīmūlatvān mantrair
eva nāmantrair iti. atha vā vede mantrasāmānādhikaraṇyena rgādi-
padaprayogadarśanāt tanmūla evargādiṣv adhyetṛṇām mantrapadapra-
yogaḥ. *ato* (M1) nāsau tadapekṣaś caturthe padajāte saṃbhavaṭīti.

Yajuhparimāṇa Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 14)

JS.2.1.46. arthāikatvād ekam vākyam sākāṅkṣe ced vibhāge
syāt.

ekāśabdaś ca(A.443,A'.432,B.424) iti. vākyatvā (M2)śrayam hy ekatva
(M1)m. ato vākyam ity eva siddham. asmatpakṣe tu samāpter eva
vivakṣitatvād ekam iti vaktavyam. etāvad ekam vākyam nāsamāptam
nāpi *prāg etasmāt* (M1.prayoge tasmāt) samāptam iti. evam asaṅgatim
uktvā niṣprayanatām āha yajurbhedam **ca muktvā**(A.444,A'.432,B.
424) iti. **ekavākyatālakṣaṇajñā**(A.444,A'.432,B.424) iti. anyathā
bhedābhedayor aparicayān na vākyabhedāpādikām vacanavyaktim
tyaktum kṣamaḥ syād iti. **vākyabhedo hy asāmarthyam**(A.444,A'.432,
B.425) iti. na hi vākyabhedatvam eva vākyabhedasya dūṣaṇam kiṃ tu
sakṛduccāritasyāsakṛduccāraṇagamye 'rthe śaktyasaṃbhavaḥ (M2.-
abhāvaḥ). pratītasya vā saṃbandhasya tyāgaḥ. yathā vājapeyaguṇa-
vidhāv ākhyātapadāvṛttiḥ. grahāikatvavivakṣāyām padāikadeśagrah-

aprātipadik (M1)āvr̥ttiḥ havirārter ubhayatvena viśeṣaṇe havirār̥ttim arcched iti padasamūhāv̥r̥ttiḥ. vidhyāv̥r̥ttis tu sarvasādhāraṇī nōpa-nyasyate. praṭītasambandhapari (M2)tyāga āruṇyasya kṛtsnaprakaraṇa-niveśe. tad etad ubhayam ekavākyatālakṣaṇānabhijñenāpi sujñāta (M2.-na-)tvāt parihartuṃ śakyam iti. **api ca kadācid vaidikavākyānām api**(A.444,A'.433,B.426) iti. pūrvam *arthāpattyutthāpanam* (M1.arthāpa-cyutyā tam) eva nāsty anupapattyabhāvād ity uktam. na hy etal laukikētyādinā (M1). samprati *tūtthite* (M2.tūtthāpitā) 'py arthāpattir anaikāntikatvān nābhimatam lakṣaṇam niyogato 'vagamayaṭīty ucyata iti. **yat tu na prāg vākyād**(A.445,A'.434,B.426) iti. etāvad idam *ekam* (M1) vākyam iti yāvan na nirūpyata ity arthaḥ. nanv *asti* (M1.astu) parasparānvaye padārthānām sāmartyam na tu *viśeṣyasya* (M1.viśe-ṣasya) vākyārthātmano(r) bhedābhedayor *atas tatra vākyabhedābheda-*yor (M2) nimittatvam syāt. ata āha **bhāvanāiva ca vākyārthaḥ** (A.445,A'.434,B.427) iti. nanv evam agnihotravākyād dadhnā juhōṭīyeta-*na* (M1) vākyāntaram *na* (M2) syāt. ucyate, asty evātrāpy utpatti-vākyāvagatād dhomamātraviṣayād *vyāpārarūpād* (M2) *adhikā dadhi* (M2.dadhno)vyāpṛtiḥ yasya vākyasya vidheyatayā 'rthaḥ. sā ca pūrva-*bhāvanā* pracayātmikā karmabhedena na gamyate. atha vā yatra kāra-*kaṃ* (M1-e) vākyārthaḥ tatra sphuṭatvād bhedasya na kiṃcid vaktā-*vyam*. *prāyeṇa eva* (M2) tu *bhāvanāiva vākyārthaḥ*. tasyāḥ katham bheda ity āśaṅkyēdam ucyate **tasyāś ca**(A.445,A'.434,B.427) iti. tena yajurbhedād anyatra sāmānyalakṣaṇasyāpy anupayogād asaṅgateś ca yajurbhedā-rtham evāitad yathābhāṣyam vyākhyātavyam ity āha **tasmād yathābhāṣyam**(A.445,A'.434,B.427) iti. **nanu bhinnapratīka** (A.445,A'.434,B.427)ity.ādigrahaṇena hi mantrō viniyuḥyate. tatra viniyogāntarād uttarasyāyamādir iti jñāyate. pūrvasya tadavasānatā jñāyate. tathā cōttarādīḥ pūrvāntalakṣaṇam iti sūtrakāravacanam. tatrā "ha na **tāvad** (A.445,A'. 434,B.427) iti. **tenādhyāpakam idam. sūtra-***kārīyas tu viniyogo bhedapratītimūlatvān na nairapekṣyeṇa lakṣaṇam bhavati. tenōktaṃ* (M2) **brāhmaṇa**(A.445,A'.434,B.427) iti. astu vā sarveṣām abhimatabhedānām vini-yogas tathā 'pi aviniyuktasya *tena*

(M1) antarā mantrāntarasya *sadbhāvāśankā* (M2.sam̐bhavāśankā) kena vāryate. na hi vacanenāvācanī (M2)katvād asyārthasyēty āha **na cōttarādir**(A.445,A'.434,B.427) iti. yena tu nyāyenōttarādir (M2) yāvat pūrvasyānuvṛttis sūtrakārair avagatā sa nyāyo vaktavyo 'nyathā sūtrakāravacanasya *nirmūlatvam* (M1.-tā) syād ity āha **nyāyena tu**(A.445) iti. evaṃ yajurbhedasya vaktavyatvam (M1.-tām) uktvā tadabhīdhānabhāṣyaṃ vyācaṣṭe **tatrāvayavavyutpattibalena**(A.446, A'.435,B.427) iti. sūtrakāreṇa vākyam̐ lakṣitam̐ tad *etad* (M1) yajuṣa eva lakṣaṇam̐ iti pratipādayatā 'vayavārthānusāreṇāikārthatā 'nayoś śabdayor nirdīśyata iti. anena ca yajurbhedalakṣaṇāpekṣitam̐ (M2.-ōpekṣitam̐) tadbhedapratipādanam̐ eva kriyata ity āha **Idṛśam̐ ced**(A.446,A'.435,B.428) iti. sūtrakārīyāl lakṣaṇād abhimatasiddheḥ *tad etad yajuṣa eva lakṣaṇam̐ iti* (M1) pratipādakam̐ bhāṣyam̐, etasmāc cet kāraṇād ityādi. abhimatam̐ ca sāksād yajurbhedajñānam̐ anuṣaṅgato (M2.-āc ca) vākyamātralakṣaṇam̐. tenōbhayasiddhipratipādanena (M1) bhāṣyam̐ vyācaṣṭe **tenāikavākya-lakṣaṇōktyāiva**(A.446,A'.435,B.428) iti. yadētarapadārthōparaktāika-padārthaparāṇi sarvāṇi padāni tadā sa eva tāvad eko 'rthas sarveṣāṃ bhavati *iti* (M1). bhedasam̐sargayor api *caikatvam̐* (M2) śakyam̐ vaktum̐ ity āha **evaṃ saty eka eva**(A.447,A'.437,B.430) iti. na hy evaṃ viśeṣaṇānām̐ anyasmād viśeṣyaśabdair vyāvṛttiḥ pratipādyā kim̐ tu viśeṣyasyāivānyato viśeṣaṇaśabdaiḥ sā 'pi viśeṣyapradhānā. tena sa eva bhedo vyāvṛttyātmanā (M2.-atmā) sarveṣāṃ pratipādyah̐. evaṃ sam̐sargo 'pi sa evēti. bhāṣyakāreṇa. nanu bhāgaviśiṣṭād vibhāgād aryamaviśiṣṭo 'nyo vibhāga iti. viśeṣaṇabhedād viśiṣṭanānātvam̐ coditam̐. sēyam̐ *pari* (M2)codanā nirvāpaviṣaye dattōttarā. tatra *hi* (M2) nirvāpaḥ prādhānyena *prakāśo* (M2.prakāśyo) na tasya viśeṣaṇānvayah̐. tenārthasyāikatvam̐ ity uktam̐ *iti* (M2). tatrāpi tad evōttaram̐ *iti* (M2). vibhāgena prayojanam̐ na tatsambandhibhir bhāgādibhir ity evaṃ dattōttarā udāharaṇabhedamātreṇa *ca* (M2) anupanyasanīyā 'nena viśeṣābhiprāyeṇōpanyasyata ity āha **nirvāpe dattōttarāpi**(A.448,A'.438,B.430) iti. viśeṣaṇōparāgeṇāiva viśeṣyam̐ vākyapratipādyam̐ tatra nirvāpasyānu-

saṅgadoṣaparijihīrṣayā sakṛdupāttasya samḥṛtya sarvair viśeṣaṅāt *tad* (M1.tāvad) uparaktasyâikatvaṃ bhūtam. atra tv asakṛdupāttasya pratyupādānaṃ pṛthagviśeṣaṅānvayāt tñi viśiṣṭarūpāni bhavanti. tenārthabheda iti. **tatrôttaram**(A.448,A'.438,B.430) iti. *tad evôttaram āśaṅkita-viśeṣanirākaraṇenôcyate. **vakṣyāmaḥ***(A.448,A'.438,B.430) iti. citpatyadhikaraṇe.

Vākyabheda Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 15)

JS.2.1.47. sameṣu vākyabhedas syāt

prāgdṛṣṭārthamantrāvadher(A.449,A'.439,B.431) iti. dṛśyamānārthavaśena tasya vicchinnatvāt pūrvāvadhitvaṃ *iti* (M2). **na ca prāganupalabdham**(A.450,A'.440,B.432)iti. *tadā hi bhavann apy ekasminn arthe viniyogaḥ pratyekakāryasiddhyā syād iti. **tadbale***(A.450,A'.441,B.432) *iti. brāhmaṇôpadiṣṭakāryavaśena **eva*** (M1) *ity arthaḥ. **vikalavākya***(A.450,A'. 441,B.432) *iti. śabdānām arthaśeṣatvasya sthitatvād avācakasyâprayogād* (M1.-yogaḥ.) *vācakasya **ca*** (M2) *vikalasyâprayogād adhyāhāra iti. **yathāmnāta***(A.450,A'.441,B.432) *iti. vini-yogāmnātayos tāvanmātraviṣayatvāt **tāvatāiva*** (M2.tāvati *ca*) *yathākāryaṃ sidhyati tathā yatetēti. vedābhiprāyāvagamāt smaraṇa-hetusamṣkārādhāne yatitavyam iti. kiṃ ca yadi samḥatyārtham abhidadhati padāni vākyam ity evaṃ lakṣaṇaṃ vākyam iha bubhutsitaṃ syāt tadā syād api pratyekam avākyaatā. yajus *tv atra* (tatra?) vākyam ity uktam. yajuṣṭvaṃ cātrôktena (M2.-ta-)nyāyena yathāmnātaviniyoge 'pi samāptam eva pratyekam ity āha **anyonyanirapekṣāṅām***(A.450,A'.441,B.433) *iti. **tatra ca bahvyaḥ kṛptayaḥ***(A.451,A'.441-442,B.433) *iti. kṛpter mantralakṣaṅārthatvād bahavo mantrā vācayitavyāḥ śrūyanta ity arthaḥ. nirvāpasāmye 'pi* (M2) *viśeṣavivakṣayā parigrhīte vibhāgasāmyākāṅkṣāyām* (M2.-āśaṅkāyām) *bhāṣyakṛduktāyām kāraṇam āha **yathāvibhāge***(A.451,A'.442,B.433) *iti. kṛptinām sakṛcchrutān nirvāpāt punaś śrutatvamātreṇa **vailakṣaṅyenāvagamyamānānām na śakyo*** (M1.vailakṣaṅyam avagamyam āśaṅkyatām) *nirvāpavad abhedo vaktum, yathā tu vibhāge punaśśrute(r?) 'pi sāmā-nyavivakṣā tathā 'tra bhaved ity āśaṅkyata iti. tad etad vivṛṇoti **punaḥ punar***(A.451,A'.442,B.433) *iti.*

prakārântareṅârthabhedam āha kḷptiviśiṣṭāyurādyāśāsanapara-
tvāt(A.451,A'.442,B.433) iti. nāiva mantraparah kḷptiśabda(A.451,
A'.442-443,B.434) iti. kḷptyarthānām akarmāṅgabhāve 'pi yan man-
trôccāraṇād adṛṣṭam kalpanīyam tatkḷptyarthābhīdhānād eva kalp-
yatām. evaṃ mantralakṣaṇā (M2.-ṇam ?) na bhaviṣyāṭi.

Anuṣaṅga Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 16)

JS.2.1.48. anuṣaṅgo vākyasamāptiḥ sarveṣu tulyayogitvāt
ādāv āgneyī(A.452,A'.443,B.434) iti. āgneyīṣṭiḥ agnim anīkam ityādinā
vākyena (M2) vihitēti. nanv adṛṣṭasiddhyartham eva (M2) vedāśrito
'rthāpattimātreṇa katham kalpanām arhatīti pṛcchati kutaḥ(A.452,
A'.444,B.435) iti. nyūnavākyaprayogād dhi(A.452,A'.444,B.435) iti.
svādhyāyavidhir āmnātasya (M1)bhāgasyādhyayanenôpādānam āha.
yāvatā tu vinā na tena kāryasiddhiḥ tāvad arthāpattisiddham anujānāty
eva. nanu pratyakṣāikapramāṇasya vedasya tannivṛttyabhāve (M2.-ā
'bhāve ?) 'vagate katham arthāpattyudaya ity āśaṅkyā "ha na hi
vedavākyānām(A.452,A'.444,B.435) iti. nānyatrôtsahate gantum(A.
453,A'.444,B.435) iti. laukikam eva vedaniyatena rūpeṇa vaidikam
bhavati. ato niyamâtikramād (M2.-e) vaidikatvâpagamān nānyatra
vaidikasya gatiḥ. na (M2) svarūpamātrapratyabhijñayā tu laukikam
bhavati. atas tasya sarvârthatvam iti (M2). purastād evāsyā pra-
yoga(A.453,A'.445,B.436) iti. na vā 'sau sambhavati viśeṣaṇavīśeṣyānām
(M2.vīśeṣyavīśeṣaṇānām) prathamāntānām aprathamāntena caturthy-
antasambandhârheṇa svāhāśabdena vyavadhānaprasaṅgād iti. vaidi-
kasya(A.453,A'.445,B.436) iti. vaidikasyādṛṣṭasādhanasya tadamśanipāṭi
śeṣo vedapramāṇaka eva syān na lokapramāṇaka iti. na cāivam vakta-
vyam yadi laukikam apy anujānāti vedas tadā laukikavaidikayoḥ ko
viśeṣa iti. yatas samnikṛṣṭo na labdhas ced(A.454,A'.446,B.437) iti.
evaṃ puruṣam(A.454,A'.446,B.437) iti. vākyāśeṣasya pratipattāram
puruṣam praty evaṃvidham prayojakavyāpāram kurvīta ity arthaḥ. tam
prayojakavyāpāram pratipādanarūpam darśayati sarvasamīpe(A.454,
A'.446,B.437) iti. sādharmaṇasyâikasāmīpyâdarânopapatter asādharmaṇyam
anena nirasyate. sādharmaṇasyâpi sakṛtpaṭhyamānasya nāntarīyakatvād

ekasamnidheḥ (M2.-iḥ) sakṛtpāṭhe ca kāraṇam vaiphalyam asakṛtpāṭhasyā "ha (M2.syāt.)pramāṇāntara(A.454,A'.446,B.437) iti. pramāṇāntaram uktam yādṛg ākāṅkṣita ityādinā yogyatvād iti prapañcayiṣyate ca bhāṣyavyākhyāyām iti. nanu pāṭhe vākyaśeṣam prati pramāṇīkrte balāt tatpradarśitaḥ krama āpadyate. kutaḥ. kramamātre pāṭhānādara iti pṛcchati kutaḥ(A.454,A'.446,B.437) iti. **pratītimātralābhārtham**(A.454,A'.446,B.437) iti. yāvad anena pāṭhena nāpekṣitam sādhayitum śakyate tadartho 'yam tatra kramasyāsamḥbhavād avivakṣāyām pratītimātrārthatā 'vaśiṣyate. na ca sā 'pi kramarahitā vyarthēti manvīyāḥ (M2.-thāḥ ?). yato yogyatvāt samniveśas tu(A.454,A'.446, B.437) iti. pradarśitaś cāsāv ekatra pāṭhenāpīti *sūcitam* (M2.darśitam) *pūrvam* (M2.pūrvamantravad iti.) na cēpsitadeśānām āmnānam eva tatra *viśeṣā* (M2. aniveśā-)bhiprāyam gamayati. anyathā 'py upapatter ity āha sa hi sakṛd(A.454,A'.446,B.437) iti. **samudāyatvam hi**(A.455,A'.447,B.438) iti. pade vākya vā (M2.ca) ekakāryatvena *darśapūrṇamāsayor* (M2.paurṇamāsyamāvāsyayor) ekaśabdōpādānena *iti* (M1) **aho nu khalu**(A.455, A'.447,B.438) iti. pradhānam *niṣpādyam atra kāryam ity uktam. yan* (M1) niṣpādyamānam samuccinoti sādhanāni na *tan* (M1) niṣpattimātram. vākyaśeṣe ca pradhānanivṛttaye 'pekṣā tayor iti (M2.ato) na tatkāryam iti. astu vā (M2) tanniṣpattimātram kāryaśabdavācyam. na tv evamvidham pratipradhānāvṛttitvāt samudāyīkaraṇakṣamam ity āha **śeṣaś cāsau**(A.455,A'.447,B.438) *ityādi* (M2). **na cāgrhyamāṇa**(A.455,A'.447, B.438) iti. na cāgrhyamāṇaviśeṣatvam yena tantratā syāt. *yato* (M1.tato) deśabhedena grhyamāṇaviśeṣatvād asya tantratā sādharanyād bhedo 'sādharāṇatēti. nanu samhitena śeṣiṇā śīghrasambaddhasya vākyaśeṣasyōccāraṇam avasitam na paścād āgatasambandhāya syāt. ata āha **yady api kramōccāraṇād**(A.456,A'.448,B.439) iti. nityatvād vedasya yathāvasthitaś śabdarāśiḥ adhyetr̥bhiḥ kramēṇābhivyajyate. tatrāikaśabdābhivyaktivīṣaye (M2.-samaye) 'nyeṣām samnihitavyavahit (M2) ābhivyaktīnām pramāṇaśarīrasamavāyāviśeṣād abhivyajyamānenāpekṣāgrahaṇam ca yugapadbhūtam uccāraṇakramāt kramēṇāvaśiṣyate. avagatam hi pratipannāpi(M2.-patrāpi ?) yad *atra* (M2.yat) sambandha-

yogyam bhaviṣyati tadartham etad iti. kiṃ cāikavivakṣāvīparivartinām vyavahitōccāraṇānām apy uccāryamāṇena grahaṇāvirodhaḥ. evaṃ ca laukike 'pi vākye sambandhōpapattiḥ. tenōccāraṇasya sarvārthatva-jñānān na vyavahita (M2.-jñānānuvyavahita-)sambandhasyā (M2)vaidikōccāraṇaprasūtatvenāpramāṇatēty uktam. na prāmāṇye kaścīd viśeṣa(A.456,A'.448,B.439) iti. anantarasya vākyasya(A.457,A'.450,B.440) iti. svādhyāyagatasya mantrasya (M1)pāṭhasya mantrarūpanirūpaṇōpayogāt pāṭhatātparyānusaraṇam. tatra yadi kartṛpadākhyāta-saṅghātā (M2.-saṃhatā-)tmakasyānantarasya vākyasyāyam ekadeśaḥ syād tadā (M2) saṅghātāntare (M2.saṃhatāntareṇa) na syāt. ayaṃ tu kārakatvān nākriyānvayī. tena punātuśabdasya kriyāviśeṣasmarāṇārthasyāyam (M2) sahakārīti pāṭhatātparyam. ataś cā "khyātārthatvenākhyātapratipādyadvāreṇa vā tadviśeṣaṇo 'yam sarvamantrabhāg iti. darśapūrṇamāsabarhirdharmavad(A.458,A'.451,B.441) iti. prakaraṇapaṭhito 'yam mantraḥ (M2) punātuśabdāikavākyatayā tadartho jñāyamānaḥ prakṛtāpūrvaprayuktapunātvartho vijñāyate śruter iva barhirdharmāḥ prakṛtāpūrvaprayuktabahirarthā iti. kiṃ cāika evāyam punātuśabda itarayoḥ ya evāikatrācchidrānvita ity atra saṃnidhir api pramāṇam saṃbhāvyata ity āha sarveṣu cāiteṣu*(A.458,A'.451,B.441) iti. so 'yam yuktisiddho 'sya sarvatrānvaya ity evaṃ (M2.eva) sphuṭam buddhau niveśa (vidheya) ity āha tasmāt punātuśabdo 'yam (A.458,A'.452,B.441) iti. evaṃ sakṛtpāṭhenāiva triṣu mantreṣu karmāṅgeṣu darśiteṣu ye prayogakāle 'pi sakṛtpāṭham ādriyante na te pāṭhadarśitam mantrarūpaṃ sampādayantīti suhrd bhūtvācaṣṭe evaṃ cāvṛtya** (A.458,A'.452,B.441) iti.

Vyavetānanuṣaṅga Adhikaraṇa(JS.2.1.Adhikaraṇa 17)

JS.2.1.49. vyavāyān nānuṣajyeta

tatra tu yady api nōccāryata(A.459A'.453,B.442) iti. yājñīkair

* & ** None of the editions of the *Tantravārttika* read thus. But all the MSS. of the *Tantravārttika* that I have examined, i.e. Eggeling No.2153, the India Office Library, and Wilson No.325 and No.273b, the Bodleian Library, do have these phrases.

anuccāraṇād vicārānarthakyam āsaṅkyêdam ucyate. yady apīty anuccāraṇe 'nuśayo darśitaḥ. anusandhānasthe 'pi mantratv (M1)āmantratve vivicyete tadvināśaprāyaścittaviśeṣyēti.

iti mahôpādhyāyaśrīparitoṣamiśraviracite tantratīkānibandhane

'jitākhye dvitīyasya prathamah pādah samāptah.

Vijayā

JS.2.1.13. stutaśastrayos tu saṃskāro yājyāvad devatābhīdhānatvāt

tasyārthena(TV.A.416,A'.394,B.395) iti. mantrastotrayor ubhayor api tacchabdena parāmarśasambhavād uttaratra cōbhayapakṣalingagranthadarśanāt stotramantrayoḥ kasyôtkarṣo vārtike 'bhipreta iti vimarśati. tatra stutyutkarṣe līgam darśayati tatra(75) iti. mantram atrôtkarṣe 'pi darśayati siddhānte tu(75) iti. grantham vyākhyāsyann arthasthitim tāvad āha tatrāīyam(75) iti. tatra mantramātrôtkarṣapakṣo na saṃbhavāity āha stavanena(75) iti. devatāsaṃskāratve tāvat stotrasyôtkarṣo bhavati tatsaṃskāratvam ca grhītamantравиśeṣasya nānāśritamantraviśeṣasya stutimātrasya tāvato dr̥ṣṭaprayojanādarśanāt stavānena yacchakyate tat kuryād iti viniyogānupapatteḥ. tena stutisāmānyaviniyogôttarakālam tadanutkarṣeṇa mantramātrôtkarṣasya saṃbhavād yasya grhītamantравиśeṣasyāvadhṛtastotavyaviśeṣasya stutiviśeṣasya dr̥ṣṭaprayojanadarśanam samantraviśeṣasādhano vyāpārabhedo 'vadhṛtaprayojanānvayaḥ prayojanavaśāt saha mantreṇôtkṛṣyata ity evārtho yukta iti. katham tarhi pragāthāpanayo bhaved ityādinā mantrôtkarṣābhīdhānam. tatra mantrô 'pakṛṣyatētyādyanutkarṣābhīdhānam vā 'ta āha mantrādhīnatvāc ca(75) iti. mantrôtkarṣābhīdhānôdāharaṇam tasyārthena(TV.A.416,A'.394,B.395) iti. tacchabdasya mantramātraparāmarśakatvābhīprāyeṇēti anutkarṣābhīdhānam tūdhāṛtam evēti nātra darśitam iti mā vā bhūd atra mantrādhīnatvād iti nirvāha ity

atrā "ha **atha vā**(75) iti. vārtike kramasāṃnidhyo bhedena vyākhyā kṛtā
kramaś cātra(75) iti. tatrābhipretam pāthaviśeṣam darśayann āha
grahējyānām(75) iti. rathantaraś codanayōpasthāpanam api darśayann
āha mahendragrahājyāngasya(75) iti. saṃnidhipadasyārthāntaram
darśayatōktam, vārtikakṛtā prakaraṇaparāmarśo vēti. tad darśayann
āha sopasthāpitā(75) iti. pūrvam kramasya svarūpam eva darśitam na
tu tena saṃnidhibhyām iva mantrasya viniyogo 'pi tatas tam
darśa.....

.....yād iti sāmānyato viśeṣataś ca
pravṛtād iti. **uttarāpekṣitā**(76) iti. jātāv ekavacanam. uttare apekṣite
ity arthaḥ. ata evā "ha **sāikā kramapāṭhena**(76) iti.

pūrvam darśitena(?) iti. evam kramasāṃnidhyoḥ svarūpavyāpārau
darśayitvā tayoh.....katham idānīm prasajyamānam darśayati
tayor(76) iti. tayoh pūrvōttarayor bṛhatīpañkticchandasa tayor ity
arthaḥ. nanu yadi tayor utkarṣas syāt katham tarhi pragāthāpanayo
bhaved iti vakṣyati. ata āha **atra ca**(76) iti. tasya dvayasyāvṛtti-
guṇasyēty arthaḥ. nanv atra vākyabhedādir eva vidheyah na tu tasya
doṣah tat katham asiddhe vākyabhede tasya doṣo vidhīyate vākyā-
bhedādi duṣyatīty āśaṅkyā "ha **atra sataḥ**(76) iti. asambandhaśabdam
sāmānyagocaram abhimate viśeṣe vyācaṣṭe **nāikārthatā**(77) iti.

katham asāv atrābhimate 'vagamyata ity apekṣām nivartayann āha **tad**
etad dūṣaṇa(77) iti. vyākaroṭy uttaraślokenēti sambandhaḥ. madhye
vyākaraṇaprakārakathanam pravṛttidvaye 'pi viśeṣaṇasya sāmartya-
syābhāvātmakam taddūṣaṇam taddhitena ityādinōktam vyākartum an-
antaram **ekārthībhāva**(77) ityādinā. sāmartyam dvedhā vibhajyō-
bhayavidhasya sāmartyasya bhāvam pratijñāyāikārthībhāvalakṣaṇa-
sāmartyaparigrahe taduttaratvena vyākaroṭīty arthaḥ. **tātparya**(77)
iti. kiṃ mahatvenānvetum indrapadam uccāryate, uta taddhitārthenēti.
tātparyam nānātvaparśinī saṃśayātmikā buddhir atra nānātvabuddhir
ity uktēti. **tallakṣaṇam eva**(77) iti.

tātparyasaṃśayalakṣaṇam eva iti. anena nānātvabuddheḥ kāluṣyād iti
bhramo nivartata iti. yo hītyādivārtikasya yojanāprakāro nāvagamyate.

tenā "ha nanúbhayaparativam(77) iti. yo hītyādivārtikasya lokaprasiddhānuvādatām darśayann āha loke hi(77) iti. evam ekārthaparativam ekasya śabdasya dr̥ṣṭam ity arthaḥ. etad eva darśayati tatra hi(77) iti. vārtikam ca yo hy avayavārthābhyām ekatrôpasamhrtābhyām eko 'rtha ubhayaviśiṣṭaḥ pratipādyate. loke samāsapadena taddhitāntapadena vā so 'pi nirapekṣābhyām ananyaparābhyām eva tābhyām iti vyākhyātam bhavati tatrôpapattir nōktā vārtike. tenā "ha tad ekapratipatti(77.tad ekapratīti) iti. evam ekaparativam uktvā 'nekarativave bādhakam uktam sāpekṣatva ityādivārtikena darśayann āha evam ekaparativave(77) iti. nāyam doṣo 'sya nirapekṣya ity ekaparativasyāiva sthityai darśayati anya(77) iti. asati cārthabhede ityādinā vikalpānabhyupagame dūṣaṇam ucyate. na tu vikalpa eva dūṣaṇāntaram tatrāpi dr̥ṣṭārthatvānapāyād ity āha yadi tu(78) iti. ślokapadānām anena vivakṣitārthāsamarpakatvād vyācaṣṭe yadi samāsapadam(79) iti. indrapade darśitasya vairūpyasya somapade sambhavād vyācaṣṭe agninā tulyakakṣyārtha(79) iti. nanu katham aśakyam mahendraśabdavat svarūpataś śakyatvāt. ata āha dvidāivatya(79.dvidevatya) iti. svāmivacanatva(?) ubhayaor upapattim uktvā nēyam devatā vacanatva ity āha devatāvacanatve(79) iti. devatābhyām tu bhavati(80) iti. āśāsanīya ity anuṣaṅgaḥ. svāmivacanas tadānīm pativā bhāvād api tadvācitvānupapattir ity āha kimca devatābhyām(80) iti. nanu yady api samavetaḥ tathā 'pi devatā-tvenāpratītatvād devatākāryāpanne vāyavāgniśabdasya katham ūhaprāptiḥ. ata āha tataś ca sa(80) iti. nanu vacanam idam upadeśatvāt prakṛtyartham yuktaṁ na vikṛtyartham yenēha vikṛtāv ūhapratiṣedho 'nena syāt. ata āha vikṛtyartham ca(80) iti. aprāmāṇyāśaṅkābījam āha sādhuśabdatvam(80) iti. katham prakṛtyādivibhāgena vyākaraṇam saṁskāro 'ta āha asti hi(81) iti. etenāśvakarṇādivad ity atra tenētyuktasyārthāvagamasya hetor viśamvādābhāvena hetutvam upapāditam. tathā hītyādinā sa eva viśamvādābhāva idānīm upapādyate mahad-indraśabdāyor ityādinēty āha arthāviśamvādādam eva(81) iti. na cāsya nivartakam ity ārabhya kriyamāṇaviśamvādôpapādanam atra prādhānyena vivakṣitam. tadartham mahadindraśabdāyor ityādinārthāvagama-

siddhir anūditā ato nāsaṅgatis tasyēty anena darśitam iti. nanu sakṛd-uccaritenâikena padenânekeṣām upāttānām tadarthatvena kathane katham na vākyabheda ity āśaṅkān avatārāya vyācaṣṭe **sakṛd-uccaritena**(81) iti. ekapadenânekeṣām upāttānām tadarthatve 'pi tasya padasyâsakṛduccāraṇâbhāvān na tannimitto vākyabhedo bhaved ity atrôktam iti. tatrôkteṣv anekârthôpapādanapradarśanam anantara-vârtikena kriyata ity āha **tatrânekârtha**(81) iti. evam ca yad anekasyârthasya dvâbhyām vākyâbhyām vivaraṇam kathanād iti pūrvam uktam, tad upapannam ity ucyate, yayor ityādinēty āha **tataś ca**(81) iti. tatrēty asyârthakathanam idam tataḥ iti. yaś ca pūrvatra sakṛd-uccaritēty ukto 'sakṛduccāraṇâbhāvas sahadṛśyamānasyârthasakṛduccāraṇasyânyagatatvapradarśanenôpapādyate yac cāsakṛd ityādinēty āha **evam ca yad atra**(81) iti. dvâbhyām vākyâbhyām vivaraṇe saṁīty arthaḥ. yad uktam, na tadvedavacanam gatam bhavaṁīti. tatra codyam, uttaravârtikam avatārayitum upanyasyati **nanu vaidikam eva**(81) iti. vârtike vaidikam ity anenēty evam vibhajyamānatvapratishedhōpayogirūpaṁ darśitam kathayati **svādhyāyagatena**(82.svādhyāyânugatena) iti. evam vibhajyata iti vârtikasthâivamśabdôktavibhâ(ga)prakāra.....m avayavavibhāgenēti. uttarârdhe tasyârthas sakala ity uktasyânekârthasya saṁbhāvanā tāvad ucyate. vicitraśaktīnītyādinēty āha **saṁbhavati ca**(82) iti. taddhetukā tathâiṣām ityādinā vârtikenâviśiṣṭârthasaṁbhāvanā..... ha **tataś cānekair**(82) iti. tadarthakathanam ity atra saṁbhavaṁīty anuṣaṅgaḥ. tad yathētyāder abhiprāyākathanam dṛṣṭatvād iti. anekatrârthe padaśakter anekair vākyaiḥ tadarthakathanasya ca saṁpratipannaviṣaye dṛṣṭatvād ity arthaḥ. nanv evam vibhajya kathyatām katham na vākyabhedaḥ prasajyate, ato 'nupapannam vârtikam ity āśaṅkyôpapannam artham āha **anena prakāreṇa** iti. avasyam cētyāder anantareṇâsaṅgatiṁ manvānas tatsaṅgatiṁ darśayati **saṁpraty aṅgīkrte**(82) iti. na ca samāsam kṛtvētyādinā 'ṅgīkrte kathanakrama upapattir na ca dviruccāraṇanimittētyādinā pratijñātavākyabhedo bhāvôpapādānāt pūrvam anavasaratvān nōktaḥ (? MS.-tā). saṁpratyavasare tām āhēty arthaḥ. nanu sad api

sāpekṣatvam anvākhyāna evānvākhyeye pade. ataḥ kiṃ tatparihāreṇēty āśaṅkyā "ha yathā 'nvākhyānam(82) iti. na hy akriyāyām iti paryudāsāt kriyāyāḥ yugapatsamnipātāṅgīkāro niṣedhaś cētaratra kṛtaḥ. tadupapādayati **kriyā hy aneka(83)** iti. samḥanyād iti samuccinuyād ity arthaḥ. nātra viśeṣaṇavaśīkaraṇasāmarthyābhāvo 'py akriyāhetuka evōcyate tasyā taddhetutvāt kiṃ tu yugapatsamnipātābhāvahetuka iti vyācaṣṭe **tatra ca(83)** iti. vaśīkaraṇapadārthakathanam niyama iti. nanv evam agnīṣomayor apy akriyātmani taddhitārthe yugapatsamnipātābhāvas taddhetukaḥ parasparaniyamābhāvaś ca samāna ity ata āha **agnīṣomādau(83)** iti. nāgnīṣomayos taddhitārthena sambandhaḥ kiṃ tu samāhārasya dvandvasamāsāvagatasya. ato nāyam doṣas tatra bhaved iti. yady evam indramahatvayor api mā bhūt taddhitārthena sambandhaḥ samāhārasyāivāstv ity āśaṅkyā "ha na **ca tad atra(83)** iti. tatpuruṣe samāhārānavagamād iti. evam saty api yugapattaddhitārthe samnipātam abhyupagacchato 'niṣṭam āpadyata ity anantaravārtikenōcyata ity āha **abhyupagame vā(83.abhyupagame tu)** iti. sūtrārthamātram darśayati **devatāvidhir(83)** iti. vistareṇānupanyāse kāraṇam āha **prapañcitam (83)** iti. nanu śabdābhīhitasyārthasya devatātvam anabhyupagacchatas tava kiṃ tannyūnatve tadabhāvapratiṣṭādanenēty āśaṅkyā "ha **nyūnatve ko 'tiśaya ity apekṣāyām(84)** iti. vidhigataśabdābhīdheyarūpasya nyūnatve 'tiśayaḥ kim utētyādinōktaḥ sa ka ity apekṣāyām artharūpōpakāritāpakṣe siddham atiśayanyūnatve śabdābhīdheyarūpōpakāritāpakṣe siddhyetarām iti darśayitum āhēty arthaḥ. tathā ca kim uta yadabhīdhānōpakāriṇītyādinā vakṣyati abhiprāyaḥ. atrāiva ślokayojanām darśayati **yady api śabdābhīdhāna(84)** iti. nanūpapādanapurassaram evōktaṃ tathā saguṇe codite na nirguṇasyēti. tatra katham hetupraśna ity aparyanuyogāyā "ha kim iti(84) iti. avidhīyamānāyā devatātvābhīdhānasyābhīprāyam āha **yāgāṅgatā(84)** iti. evam nyūnatve 'tiśayo 'rtharūpōpakāritāpakṣe darśitaḥ so 'yam śabdarūpōpakāritāpakṣe daṇḍāpūpikayāiva siddha iti prakrāntam evā "hēty āha **evam artharūpeṇa(84-85)** iti. abhīdhānōpakārapakṣe 'nekārthavidhīśaṅkā-

bhāvād vyācaṣṭe **samāsenētyādinā**(85) iti. **atrāpi**(85) iti. artha-
 rūpōpakāritāpakṣe 'pi iti. **prātipadikād dhi**(86) iti. **nyāpprātipadi-**
kād (Pāṇini 4.1.1) ity adhikārāt. **ekasmād**(86) iti. **samarthānām**
prathamād (vā) (Pāṇini 4.1.82) ity atra samkhyāyāḥ vivakṣitatvād iti.
 nanu sammatāivēti prāgāthānukarṣāya kevalēndrasyāiva devatātvam
 abhipretavyam ity āpādyā dūṣaṇaprakaraṇād iti prātipadikānantargatau
 ko doṣaḥ. tatrā "ha na hi tadā(?)" iti. vyavahitakalpanayā vārtikam
 yojayati **samāsalabhyatvād**(86) iti. tadaṅgīkaraṇam, anekārthavidhy-
 aṅgīkaraṇam. nanv apekṣaṇīyabhedenēti vaktavyam na tv apekṣā hetu-
 bhedenēti. na cāpekṣaṇīya evāpekṣāhetuḥ ācāryatvahetutvāpekṣāyās
 tatpūrakasyāpekṣaṇīyatvāc cēty atrā "ha śiṣyeṇa saha(86.lack saha)
 iti. satyam ācāryasabdārthahetukāivāpekṣā tasminn arthe 'pekṣaṇīyo 'py
 antargatatvāt svīyāpekṣāhetur bhavatīti nānupapattir iti śuddhasya
 devatāyā iti sāmānādhikaraṇyānupapatteḥ vyācaṣṭe **śuddhasya yad**
 (87) iti. nanu katham nārthastutyartham guṇābhidhānam ity uktam hīty
 āśaṅkyābhiprāyam āha na hi(87) iti. na cāikapadāstutir ityādinā vārti-
 kena nirākṛtam arthavādatvam udbhidadhikaraṇa iti. nanu katham
 manotāsthāgnīśabdā samāsasthaḥ praṭīyata ata āha **agnīśomīya**(88)
 iti. **santu tāvad**(88) iti. teṣāṃ bahutvāt sarvatra dr̥ṣṭārthatā
 durupapādēty abhiprāyaḥ. atha vā teṣy apy asty eva doṣa iti atra
 vārtikakṛtā mūṣikasūktasyākhudvāreṇa karmasamavetōpaśayaparātvam
 ucyate. tatrā "śaṅkate **yady api cātra**(88) iti. mantre nōpaśayasyākhu-
 sambandhaḥ kīrtyate kim tv ākhor upaśayasambandhaḥ. ataḥ
 ākhuparatāivāsyā yuktam **nōpaśayaparatā** iti. pariharati **tathā**
'pi(88) iti. nanu sāmānyavidhānenārthavattā bhaviṣyatīti dr̥ṣṭārthatōktā
 tadviruddham tatra vacanenāivētyādivārtikam ity āśaṅkā.....
 .....**nanu sarvāsām ṛcām**(88) iti. katipayānām
 dr̥ṣṭārthatve 'pi sarvāsām ṛcām dr̥ṣṭārthatvāsambhavād adr̥ṣṭārthatvā-
 bhyupagamo na pūrvōktavirodhīti bhāvāḥ. vaiṣṇavyāder adr̥ṣṭārtha-
 tvasyātra vivakṣitatvāt tadanugūṇām yojanām vyācaṣṭe **japādau**
karmaṇi(89) iti. pūrvōktadūṣaṇatvena sūtram idam vyākhyāyate. na tu
 svayam eva tadupanyāsanirāsamātram ity āha **sūtrasya**(89) iti.

stautisamsatīti devatāprakāśanavidhau prakaraṇe lakṣaṇayā mantras samyujyeta pradhānabhūtasutikriyōtpattividhau śrūyate. ataḥ prakaraṇe mantrasya śrutisamyogād dhetos stautisamsatipradhānakriyōtpattiṃ vidadhyātām na prakāśanasamskārakriyōtpattiṃ iti sūtravyākhyānena darśitēti. akṣarayojanām darśayann evārtham āha **prakṛtagrahējyā**(89) iti. prakṛtagrahayāgānām stotraśeṣatvamantrasya samnidhikḷptayā śrutyā 'vasīyata iti yojanā darśitēti. nanu samnidhikḷptayā 'pi śrutyā prakṛtagrahadevatāprakāśanam anena mantreṇa kartavyam ity avasīyata iti kasmān nā "śrīyate. ata āha **tatra yadi**(89) iti. stutir anena kartavyēty asya devatāprakāśanam anena kartavyam iti yady arthas syād ity arthaḥ. tato mantrasya devatārthatvam syān na tu stutiviśeṣatvam ity āha **tataḥ**(89) iti. kim ata ity āha **na ca**(89) iti. savyāpārasya stavanavyāpāravato ity arthaḥ. evaṃ samnidhikalpyāyāḥ śruteḥ parābhiprāyānusāreṇa prakṛtau bādho bhaved ity uktvā svābhiprāyānusāreṇa prakṛtau na bādhaḥ syād ity āha **pradhānakarmatve tu**(89) iti. tasmāt samnidhikḷptayā śrutyā prakṛtasya stotram anena kuryād ity upasamhārapurassaram ittham viniyuktasya mantrasya vārtikōktam, stotraśeṣatvam eva viniyogāvirodhena vyavatiṣṭhata ity āha **tena samnidhi**(89) iti. uttarārdham vyākhyātum ārabhate **yaś ca**(89) iti. parābhiprāyeṇāiva samnidhikalpyaśruteḥ prakṛtau yas tasya śeṣanirvahāṇe 'bhiprāya ity arthaḥ. nanu liṅgam devatā ca rūpe 'pi mantram viniyuñjītāiva na cānarthakyam api tadēty āśaṅkya vyācaṣṭe **mantreṇāiva**(90) iti. tathā cāsyēty atra vyākhyādvaye 'py ānarthakye hetum āha **karmasambandha**(90) iti. **na..... paṭhyate**(90) iti. tadā svarūpe viniyuñjīta tathā svarūpe viniyuktasyānarthakyaprasaṅgaḥ karmasambandhābhāvād iti sukarā yojanēti. nanu mantrasya stutinirvṛtṭyā dṛṣṭārthatvābhyupagamāt katham adṛṣṭārthatāivēty atrā "ha **mantravyāpārasya**(90) iti. **vakṣyati**(90) iti. **tatra yadi mantrā ityādinā**(90) iti. nanu ślokavyākhyānamadhye kim ākhyātārtha.....nenēty atrā "ha **dvitīyāyā**(90) iti. praugam niṣkaivalyam iti dvitīyāyāḥ karaṇībhūtheadhātvarthagatārthākṣiptasādhyāṃśānuvādakatvād ity arthaḥ. yat tv atra vārtike stutibhāvanāyāś

śravaṇaṃ tasyāṃ dhātvarthasya karaṇatvaṃ kārakāṇāṃ ca dhātvartha-
 nivartakatvaṃ cōktam. tadbhāvanākaraṇasya dhātvarthasya kārakaiḥ
 kartṃir.....
 .....hīti kṛtī kṛta-
 śāstrārtha ity arthaḥ. kārakāpekṣātaś ca dhātvarthasya tannivartya-
 tvaṃ sādhyata iti darśayati tannirvartaye ca(90) iti. evaṃ siddhā
 kārakanirvartyatēti dvitīyārūpaṃ pradarśayann āha sēyam(90) iti.
 tasmān mantrasya stutinirvartakatvena taccheṣatve saty ākhyātagata-
 dhātvarthasamabhivyāhṛtā dvitīyā 'rthavatī bhavaṭīti nānyathēty āha
 tena mantrasya(90) iti. atrāivōpapattyantaram tatra yaḍītyādinā "hēty
 āha dr̥ṣṭārthatā ca(90) iti. nanv adṛṣṭārthā 'pi siddhāḥ śastradr̥ṣṭam
 artham kurvanty eva tat katham anena dr̥ṣṭārthatvam asyēty anabhi-
 dhānāyā "ha dr̥ṣṭenāiva kurvante(91) iti. adṛṣṭārthā bhaveyur ity
 anenāpi nāpūrvārthatvam ucyata acoditakaraṇād ity uktatvāt kim tv
 evam ity āha śāstreṇa(91) iti. mānāntaragamyaprayojanārthā bhaveyur
 ity uktam bhavaṭīti. etasyāiva paryavasānatvenōttaravārtikaṃ yojayati
 tataḥ(91) iti. yathāivam stautisāmsatyoh prakāśanalakṣaṇā na bhavati
 viparyaye tu bhavati. tad ubhayaṃ darśayati vyāpāraviṣayeṇa(?) iti.
 tadā stutyā(?) iti. tataś ca na prakāśanalakṣaṇayā bhavitavyam iti
 tadā praṭītyāiva nirūpyata ity evāpūrvadvādaśatvena stutidvādaśatvaṃ
 stutisādhanamantrānekatve 'pi tatsādhyāpūrvāikatvahetukena stutyāi-
 katvena darśayati stutyā 'pūrvam(92) iti. āgneyagrahacodanayāi-
 vāgneyīnāṃ stutisādhanatvasiddham abhidadhataḥ kim ṛcām anūhya-
 tvābhidhānena ity āśaṅkya prayojanaṃ darśayati nanv āgneyā
 grahā(92) iti. anūhyatvam eva ṛcām upapādayati gāyatryādīnām(92)
 iti. nanv ūhitapadamātrasyāiva mantratvaṃ na sakalasyēti vakṣyati,
 katham ucyate, sakalasyāmantratvena(92) iti. ucyate, yatra kimcid
 vikāre 'py adhyayanasiddhamantrarūpapratyabhijñānasiddhiḥ tatra
 mantratvaṃ vakṣyati, atra punar adhyayanasiddhaś chando bhedābhāve
 pratyabhijñābhāvāl laukikatvam ucyata ity avirodhaḥ. ata evōktam
 adhyayanasākalyāya ca(92:adhyayanasāphalyāya ca) iti. na chando-
 bhedarahitasyāpi mantratve tadadhyayanaṃ phalavad iti. nanv api ca

stautisamsaṣṭityādinā 'pi vārtikenāpi vā śrutisamyogād ity asyārthatvenāsāv uktah. katham etat sūtrārthatvena punar ucyata ity āha **api vā śrutisamyogād ity asyāiva**(92-93) iti. dvitīyayā dvitīyāprayoge .....na pratipāditam karmārham abhidhānam dhātvarthasyāsmābhir iti vārtikayojanām āha **dvitīyāprayogena**(93) iti. asya pratipāditam ity anenānvayah dvitīyāsvarūpam prāg eva pradarśitam. **praūgam** iti. vatyarthāpādane.....m āha **karaṇatvena**(93:kāraṇatvena) iti. karmārhatvābhidhānasya vārtikōktam prādhānyakāraṇatvam darśayati **tena ca**(93) iti. nanv astu karmatulyatā tayā katham prādhānyasiddhiḥ. ata āha vārtikakāra(?) ity āha **sā ca**(93) iti. prādhānyakriyāyāḥ kenacit prakāreṇēpsitatvasiddhiṃ darśayati **pradhānakriyām**(93) iti. tatsiddhyavagamād ity atra tad iti phalasya parāmarśaḥ tadapekṣayēty atra tad iti saṅkalpasya tasyā ity atra pradhānakriyāyāḥ nāiva saṃskārakriyākarmaṇaḥ prādhānyasambhava ity āha **saṃskārakarmavyāpyam tu**(93) iti. ya eva saṃskārakriyāguṇabhūtāiva, ata eva sūtrasya dvitīye vyākhyāne stotraśāstrasamākhyayor abhidhānapadōpāttayoḥ prādhānyajñāpanārthatvam darśayatā vārtikakṛtā prakāśanam ity eva samākhyā syād ity evaṃ drṣṭa prakāśanōpahitarūpaviṣayeṇa śabdena vyavahāra āpādita ity āha **ata eva**(93) iti. nanv evaṃ prakāśanaśabdena sādharmaṇavyavahāre sidhyaty api stotraśāstrādi viśeṣavyavahārasiddhyartham ābhyām samjñābhyām bhavitavyam. ata āha **viśeṣavyavahārasya**(93) iti. **tenāiva**(93) iti. saṃskāryabhedenāivēty arthaḥ. na kevalam viśeṣasamjñānapekṣitā nirviṣayā ca tadā syād ity āha **nirviṣayā ca**(93) iti. prādhānye tu nāivam iti prādhānyajñāpakatvam samjñāyāḥ bhaved ity āha **pradhānakarmaṇām ca**(93) iti.

JS.2.1.30. vidhimantrayoh aikārthyam aikaśabdyāt

nanu mantratvād iti hetus sūtrabhāṣyayor adṛṣṭaḥ katham uktavad anūdyate, ata āha **brāhmaṇavyāvṛttasya**(93) iti. brāhmaṇagatānām ihāvicāryatvenāitannyāyāviṣayatvād brāhmaṇād vyāvṛttenātra hetunā bhavitavyam. na cātra prayogasāmarthyād ity anenōkte vidhānasāmarthyābhāve hetuḥ prāptārthatvād ity ukto brāhmaṇād vyāvṛttaḥ na ca

tato 'nyo hetur brāhmaṇād vyāvṛttasphoṭo dṛśyate. tasmād asphuṭam api hetutve mantrakīrtanam eva prāptārthatvasya hetutvāyābhimatam iti pratīyata ity arhaḥ. nanu mantras tu virodhe syād ity atra virodhe mantrakrameṇa brāhmaṇakramasya bādho 'bhidhīyate na tu brāhmaṇasya smāraakatvam. ata āha **prayogakāle**(94) iti. siddhāntam āha **balavatvam ca**(95) iti. nanu te sarvatrāvidhāyakā ity anena brāhmaṇeṣv api na vidhāyakā ity ucyata iti pratīyate tad ayuktam, brāhmaṇagatānām ihāvicāryatvāt tena sarvatrēty asya brāhmaṇagatākhyātaparigraha-vyatirekeṇa prayojanāntaram vaktavyam. ata āha **hetor**(95) iti. idānīm prayogasāmarthyād ity anena yacchabdādyupahitavidhiśaktitvasyābhipretatvāt tasya ca hetos svabhāvata eva brāhmaṇavyāvṛttatvān na pūrvavan mantratvena viśeṣaṇam hetor iti darśayitum uktam **sarvatra**(?) iti. nanu brāhmaṇagrahaṇārtham iti yāvat. tathā 'pi tasya hetor mantrād anyatra brāhmaṇe 'py asaṃbhavān mantraviśayatvam abhipretam evēti na brāhmaṇavicāryatvaprasaṅga ity āha **anyatra**(95) iti. katham anyatrāsaṃbhavas tatrēty āha **tathā hi**(95) iti. vākyārthabhūtasya hy ākhyātasya svārthe vidhāyakatvam prayogakāle smāraakatvam vā bhavati yacchabdādyupabandhān na tu tathāvidhārthaviśeṣaṇabhūtasya vākyapratipādyārthasya yadi somam apahareyur ity ādeḥ tasyānuṣṭheyatvārthasmṛtyor ubhayor apy anupayogāt. ato 'sya hetor brāhmaṇagateṣv asaṃbhavād avicāryatvam brāhmaṇākhyāta(-na?)sya hetor mantratvenāviśeṣaṇe sidhyaty evēti tad etad uktam iti nimittādipratyāyanārthatvēti. na hi teṣām rūpakarmasu prayogārham iti ca spaṣṭābhidhānād iti. nanu yadi brāhmaṇagatānām avicāryatvam kim artham teṣām avidhāyakatvam mantragatānām ivôcyate ata āha **vidhiśakti**(96) iti. katham evam upanyāsaḥ ity avagamo 'ta āha iti **darśitam**(96) iti. itarathā hy alpe tv avidhāyakāḥ tenāvidhāyakam iti na prasiddham ity avakṣyan na tu tad iha nōdāhṛtam iti bhāvah.

JS.2.1.32. taccodakeṣu mantrākhyā

prāsaṅgikam evēdam uktam. prāsaṅgikatvam prayojanavatvam ca veda-prayuktatvābhidhānena darśitam ity āha **yady api**(97) iti. vedaprayuktapadaprameyārthanirūpaṇe kriyamāṇe tadabhidheye 'pi jijñāsā pra-

sajātīti tannirūpaṇaṃ dharmapramityupayogitvena kriyata iti mantra-śabdādareṇēty asyābhiprāyaṃ darśayati **nyāyanirūpaṇe**(97) iti. nanu yadi bahuvrīhiḥ katham abhidhānasya codakeṣv iti bhāṣye ṣaṣṭhī-kathanam ata āha **arthapradarśana**(97) iti. katham anena bahuvrīhyarthasya kathanam. ata āha **yasya hi**(97) iti. nanu prāyikacihnayuktam iti lakṣaṇam iti ca pakvara(?)viruddham prāyikatvasya lakṣaṇadūṣaṇatvād ity āśaṅkāparihārāya vṛddhavyavahārasiddhatvam uktam iti darśayann āha **tena**(97) iti.

JS.2.1.33. śeṣe brāhmaṇaśabdaḥ

mantralakṣaṇavacanasyēti brāhmaṇalakṣaṇavacanasyāpi saṅgatiprayojanayor vaktavyatvād vārtike 'nuktatvāc cā "ha tad **brāhmaṇakāni**(97) iti. vedavākyaprayogagatatvapradaśanena lakṣaṇasaṅgatiḥ prayojanaṃ ca pūrvavad evābhihitam bhavaṭīti kṛtvā 'nantarasaṅgatiḥ darśitā **mantraprasaṅgena**(98:mantraprayogena) iti. **tādarthyaniśedhena**(98) iti. sūtrapratyākhyānārthatvaniśedhenēty arthaḥ. vārtikārtham āha **sūtrakāreṇa**(98) iti.

JS.2.1.34. anāmnāteṣv amantratvam

nanv ūhasya mantre niveśo nyāyasiddhatvād vicārayituṃ yuktaḥ ārṣeyayajamānādipadānām mantre niveśaḥ, kutas siddhiḥ, yenēha vicāryeta. ata āha **ārṣeya**(98) iti. vacanena pravarayajamānādīn kīrtayed ity anenēti. nanu subrahmaṇyāyām yajamānanāmagrahaṇānantaram pitṛnām agrahaṇam iṣṭam na putranām agrahaṇam tat katham yajamānatatputrādīti vārtikam. ata āha **yenāsau**(98) iti. asau yajamānaḥ **tat** (? MS.taṃ) putra iti nāmagrahaṇam iti. atra yajamānaśabdaṃ tanāmālakṣaṇārthaḥ. tathā ca yajamāna nāma tasya putra ity evaṃ pitrādi nāma ca yatra grhyata ity uktam bhavaṭīti. atha vā yajamānaśabdo yajamānam evā "ha **tacchabdaś ca**(?) iti. tasyāiva parāmarśakaḥ tatputra iti ca bahuvrīhir yajamānapitaram vadaṭīty āha **atha vā**(98) iti. sa yajamānaḥ ataś ca yathāivētyādinā 'nantaram ukta evōcyata iti na punaruktiḥ. tathā sādhyānāmānārthasya(?) svayam eva yathāivēti siddhavadvacanānupapattiḥ prayojanābhāvaś cēty etat pariharann āha **mantraniveśa**(99) iti. pratyakṣam upalabhāmaha iti. pratyakṣa-

pratyabhijñā vivakṣitā. tenā "ha pratyabhijñā(99) iti. svarūpāmnānasya kāraṇa-tvānusandhāne yady evam ity abhidhānānupapattiṃ mattvā "ha tatsvarūpa(100) iti. vedapramāṇakatvamātram mantratvakāraṇam paśyann iti. yat tu vaidikam atyantam iti ślokatadvivaraṇayor vaidikaśabdena siddhāntinā vedāmnānagamyatvam eva vaidikatvam abhipreyate na vedapramāṇakatvam ity āha atrāpi(100) iti. tasyāpīttham anusandhāne nanu cētyādicodyasyānavatāram manvāna āha paras tu(100) iti. yathāivēty anena nērāpadādīnām viniyojakaś śravaṇasadbhāvamātram evōcyate. kiṃ tu viniyojyāmnānasadbhāvo 'pīti vyācaṣṭe viniyojya(100) iti. viniyojyasvarūpāmnāne kāraṇam uktam vācakena(100) iti. evaṃ ca nāivam sūryapadānām ity atra sūryādipadeṣūbhayor abhāvo darśitas syāt. tatra sūryapadasya viniyojakaśravaṇe nanu cētyādinā "śaṅkya nirākṛtenāivam sūryādipadānām ity uktasyōbhayor āmnānābhāvasya vyavasthāpitatvāt pravaranāmadheyayoḥ pratyakṣaviniyojakamātrapratyakṣaviniyojakamātrapradarśanena mantratvam katham codyate. na hy ubhayor nimittayor abhāvena naimittikābhāve 'bhihite saty ekena nimittena darśitena naimittikasadbhāvaḥ prasañjayitum śakyate. ata āha tad etad(101) iti. viniyojyasvarūpāmnānam apaśyann ity arthaḥ. ata evōttaravārtike svarūpāmnānam kāraṇatvena darśayitvā tadabhāvān mantratvābhāvam āhēti. nanu airam ity atra irāpadasyēva sauryam ity atra sūryapadasyāmnānād āmnānalakṣaṇatvam mantre prakṣepābhāve 'pi.....nna syād ity āśaṅkyā "ha na hi yatra tatra(101) iti. evaṃ tarhīty abhidhānahetum sāmyam darśayati svarūpānāmnāna(101:sva-rūpam āmnāna) iti. atha vētyādinōktam, sarvanāmasthānaniveśi-śabdānām āmnānalakṣaṇam eva mantratvam upapādayann āha āmnānasamarpitasya(101:āmnānasamanvitasya) iti. yenāmnānasamarpitasya mantratvam tena sarvanāmnā(mnā)nasya tatsthānaśabdāntarasamarpakatve tasyāpi mantratvam syād ity āha tena(101) iti. atha sarvanāmnāmnānam tatsthānaśabdāntarasamarpakam. kiṃ tu sarvanāmnāna eva tatas tadāmnānam śabdāntarāṇām mantreṣu prayoge pramāṇam na syād iti mantratvam teṣām syād ity āha athāmnānasya(101) iti.

anayoḥ paścimapakṣadūṣaṇena prathamapakṣam sthāpayati tatra na tāvad(101) iti. abhidhāyakam(101) iti smārakam ity arthaḥ. ata eva tatprakāśyam iti sarvanāmaprakāśyam smārakam ity āha. yenāitat-sarvanāma teṣām viśeṣaśabdānām avidhāyakam nāpy abhidhāyakam tena prayogārham sarvanāma svābhidheyaviṣayān prayogārhan viśeṣaśabdān upakṣipatīty āha tenāitad(101) iti. yadi ca teṣām airavad-vidhāyakas syān na syāt teṣām sarvanāmno 'pakṣepaḥ. na tv evam ity āha na ca teṣām(101) iti. atas sarvanāmāmnānam viśeṣaśabdānām svasthānaniveśinām samarpakam evēty upasaṃharann āha ataḥ(101) iti. evam granthasamudāyārtham upapādyā viśeṣaśabdānām svarūpeṇa kim ity anāmānam ity atrēti. satīti pāṭhe tatrēti. viśeṣaśabdānām eva parāmarśa iti. phalena darśanam ity etad eva spaṣṭhīkaroti sarvanāmāmnānāsya(101:sarvanāmānā tasya ?) iti. sarvanāmānā pūrayitum aśakyatvāt viśeṣaśabdair evam pūraṇe śūnyasthānatvam syāt. nānyathā tena tair eva pūraṇāvagama iti prayojanam idam iti nōpapattir ity arthaḥ.

JS.2.1.35. teṣām rg yatrārthavaśena pādavyavasthā
vaidikaprayogagatamantraviśeṣaviṣayādipadārthanirūpaṇam iti. anena pūrvavallakṣaṇasaṅgatyartham prameyavicāratvam asya darśitam iti. prasaṅgavicārita(102) iti. prakṛtasaṅgatir vārtikākṣarayojanayā saha darśitēti mantrabhedābhāvāyākhyātānuvṛttāv uktāyām anāvṛt-tenāikenākhyātena sambadhyamānāsya pādatrayasyāikārthatvāt pūrvapādasya samāptis tv ayuktā na syād ity āha yady evam(102) iti. nātra(102) iti. na hy atrārthavaśenēty atra vākyārthasamāptiḥ pādavyavasthāhetutvenābhimatā. kuta ity āha mantravākya(102) iti. mantravākyaavyavasthōpalakṣaṇe hi tathā syān na tu tadekadeśabhūtapādavyavasthōpalakṣaṇa tasya tadviruddhatvād iti. kā tarhi tadupalakṣaṇatvenābhimatēty atrā "ha kim tu tadyogyatā(102) iti. yogyatāyās samāptiniyamābhāvān na tasyās samāptivad virodha iti bhāvaḥ. nanu yaḍīyam arthasamāptiḥ padōpakramasyōpalakṣaṇam syāt tato dvitīyapadasya prathamapādagatākhyātānvayitvenārthasamāptiyogyasya tad-

upakramatvān na pādabhedas sidhyet. ata āha sā 'pi(102) iti. sārthasamāptiḥ pādasamāpter upalakṣaṇam ity arthaḥ. śeṣam atirohitam iti.

JS.2.1.36. gītiṣu samākhya

taccodakeṣu mantrākhyēty atra yathāmlaṃ dadhītēty etad vācyam prāthamyāt tasyēti. yad uktam vārtikam tat tāvad upapādayati pūrvōpapāditena(103) iti. anādarād ity asyārtham darśayan vyācaṣṭe tathā 'pi(103) iti.

JS.2.1.37. śeṣe yajuś śabdah

tad eva vaktavyam iti nārabhyeta yady ṛksāmayaJurātmaka eva mantra ity avagamyetētyādīni.

JS.2.1.38. nigado vā caturtham syād dharmaviśeṣāt

vede cēty etan mantrasāmānādhikaraṇyenēty atra hetutvenōpayuktam iti vyācaṣṭe vede cāyam(103) iti. mantrair eva(103) iti. mantratvam catṛṣv evōpasamḥṛtam ity uktam evēty abhiprāyaḥ. atha vā(103) iti. vārtike nigadaśabdaprayogadarśanād ity etan mantraviśeṣaśabdaprayogamātrōpalakṣaṇārtham kṛtvāivam vyākhyātam ṛgādiśabdaprayogadarśanād iti.

JS.2.1.46. arthāikatvād ekam vākyam sākāṅkṣam ced vibhāge syāt

ekaśabdasyāvaktavyatvam upapādayati vākyāśrayam hi(105) iti. vākyāśrayasyāikatvasyātrāikaśabdenōpādānam tac ca vākyāśabdōpāttasya vākyasya svataḥ prāptatvād vākyam ity eva siddham arthāikatvād vākyam ity etāvataiva siddher iti vārtikam iti bhāvaḥ. kim idānīm ayam ekaśabdas tvatpakṣe 'py anarthaka eva nēty āha **asmatpakṣe** tu(105) iti. vākyalakṣaṇābhīdhānasyāsmīn śāstre 'dhyāye vā saṅgatiḥ uktā. tasya dūṣaṅgāntaram idānīm niṣprayojanatvam ucyata ity atrā "ha **evam asaṅgatiḥ**(105) iti. vākyabhedam parihariṣyatīti vākyasya vākyabhedōpapādikam vacanavyaktim tyakṣyatīty artham abhipretyōpapādayati **anyathā**(105) iti. vākyabhedo hy asāmarthyam ity anena vākyabhedasvarūpam na kathyate kim tu tatsvarūpaśyādoṣatvena doṣatvaprayojakarūpam kathyata iti vyācaṣṭe **na hi vākyabhedatvam** eva(105) iti. yenāikavākyatā lakṣaṇajñānābhāva-

bhedābhedayor apy aparicayād dūṣaṇāparijñānaṃ syād iti. tenāyam artho vārtikasyāsmābhir varjanīyo vākyabhedaśabdārtho na vākyabheda eva kiṃ tu asāmarthyam iti. kiṃ tadasāmarthyam nāmētyapekṣāyāṃ nivartayann āha **sakṛduccaritasya**(105) iti. śabdāvṛtyāḍīty ādisābdena vibhāgasyāpy upāttatvād asāmarthyasābdena pratītasambandhatyāgo 'py upalakṣita ity āśayavān āha **pratītasya vā**(105) iti. pūrvōttaraprabandhayor arthāpattidūṣaṇātmakatvāt..... śleṣe 'py ayam anayor asti viśeṣa iti darśayati **pūrvam**(105) iti. prakvākyād ity asya tadavadhāraṇāt prāg ity arthaṃ darśayann āha **etāvad idam**(106) iti. na vākyāntaram syād iti. bhāvanābhedābhāvād iti. atrāpi vyāpārādhikyaṃ tāvad astīty āha **asty eva**(107) iti. dadhivyāpṛtir dadhiviṣayā puruṣasya vyāpṛtir ity arthaḥ. sā 'sya vākyasyōtpattivākyaprameyād arthāntaram ity āha **sā 'sya**(107:sā ca) iti. na cāivam bhāvanāivēty asya virodhaḥ vyāpārasya dadhiviṣayasyāpi bhāvanātvānapāyāt.

nanv evaṃ bhāvanātve pūrvavākyaprameyād anyatve ca sati katham tatra karmabhedābhāvaḥ. ata āha **sā tu**(107:sā ca) iti. **yatra kāra-kam**(107) iti. yatra dadhnā juhōtītyādau dadhyādikāra-kam vākyasya vidheyatayā 'rtha ity arthaḥ. tasyāṃ katham iti vākyabhedam antareṇēti bhāvaḥ. tasmād yathā bhāṣyam evēti saṅkṣiptam vākyam vibhajate **tena yajurbhedād**(108) iti. nanu viniyogibhedenāṅgāṅgitvābhāvo 'vagamyate katham mantrabhedāvagamaḥ. ata āha **ādigrahaṇena**(108) iti. etad eva sūtrakārōktyā draḍhayati **tathā ca**(108) iti. uttaratvasyāvyaktatvād āha **tatra "ha**(108) iti. kim ihōttaram uktam anena sarvaviniyogābhāvenēty ata āha **tenāvyāpakam**(108) iti. nanu sarveṣāṃ viniyogo yadi sarvathā niśiddhas syāt tadā vyāpakatvam na ca sarvathā niśiddhaḥ brāhmaṇa ity viśeṣaṇena sūtrakārīyasya sarvaviniyogasyāniśiddhatvāt tat katham avyāpakatvam ity āha **sūtrakārīyas tu**(108) iti. sūtrakārīyo viniyogas sarveṣāṃ bhavann api sāpekṣatvān na lakṣaṇam. yas tu nirapekṣo brāhmaṇaviniyogo lakṣaṇam sambhavati sa sarveṣāṃ abhāvād avyāpakam eva tena lakṣaṇasamarthaviniyogaparigrahāya brāhmaṇa ity uktam iti. sarveṣāṃ viniyoge saty api

niyuktasya mantrântarasyâśaṅkābhyupagatasarvavinīyogaviruddhā
 syād ity etatparihārāyōktam abhimatabhedānām iti. abhimatabhedānām
 sarveṣāṃ viniyoge saty apy anabhimatabhedasya mantrântarasya śaṅkā
 saṃbhavaty evēti. na hi vacanenēti vedavacanam abhipretam.
 avācanikatvād iti ca vedavacanābhāvābhiprāyam iti. **tadabhidhāna-**
bhāṣyam(108) iti. yāvatā padasamūhenēty ārabhya vākyam ucyata ity
 evam avagantavyam iti. yajuśśabdavākyaśabdayor avayavavyutpatti-
 balena yajurbhedam āhēti vadato vārtikakārasyābhipretam tathā
 'bhipretam tathā 'bhidhānakāraṇam āha **sūtrakāreṇa(108)** iti.
 pratipādayatā bhāṣyakāreṇēty arthaḥ. nanv anenāvayavavyutpatti-
 darśanena yajurlakṣaṇam evōktam bhavati na tadbheda ity
 aparyanuyogāyōktam Īdṛśam cētyādivārtikam iti darśayati **anena**
ca(109) iti. **sūtrakārīyāḷ lakṣaṇād(109)** iti. ekayajurlakṣaṇād ity
 arthaḥ. **ekavākyaalakṣaṇōktyāiva (109)** iti. vārtikam apy eka-
 yajurlakṣaṇōktyāivārtham veditavyam. tataś cārthād yajurvedavākya-
 mātralakṣaṇayos siddhir iti vārtikārtham aṅgīkṛtyōktam anuṣaṅgato
 vākyamātralakṣaṇam iti. evaṃ saty eka evētyādinā pūrvōktārthō-
 pajīvanena sarveṣāṃ ekasyārthasya siddhir idānīm ucyata iti pratibhāti
 tan na. tathā mantavyam. kiṃ tu pūrvam api .....vaidikārthasiddhiḥ.
 tadupajīvanena punar api darśitāivāikārthasiddhiḥ kathyata ity āha
yadētara(109) iti. sarveṣāṃ tadbhedāt tatsaṃsargāc cāiko bhedas
 saṃsargaś cēty etat kutaḥ viśeṣaṇānām anekeṣāṃ bhedāt saṃsargāc
 cāneko bhedas saṃsargaś cēty api vaktum śakyatvāt. ata āha na hy
evaṃ viśeṣaṇānām(110) iti. tadā hi sarveṣāṃ aneko bhedo viśeṣaṇa-
 pradhānaḥ pratipādyah syād iti viśeṣyasyāivānyata ity atra vyāvṛttiḥ
 pratipādyēty anuṣaṅgaḥ. nanv evam api yato vyāvṛttir viśeṣyasya
 viśeṣaṇaśabdaiḥ pratipādyā tasya prativīśeṣaṇam bhinnatvāt tadvyā-
 vṛttitvāc cāsyāḥ katham ekatvam. ata āha **sā 'pi(110)** iti. viśeṣya-
 pradhānaviśeṣaṇaśabdaiḥ pratipādyamānāny apradhānā yenānekatvam
 uttiṣṭhetēti. evam eva saṃsargāikatvam apy uktam veditavyam ity āha
evaṃ(111) iti. viśeṣyabhedād viśeṣaṇanānātvaṃ iti sāmānyākārōpa-
 nyāso nirvāpe dattōttarēty asyōpapattaya iti. kiṃ taduttaram tatra

dattam ity āha tatra hi nirvāpa(111) iti. atrāpi tad evōttaram bhāṣya-
kṛtōktam ity uktvā tad eva darśayati vibhāgena(111) iti. anenābhi-
prāyeṇa(111) iti. samhatyētyādivārtikōktena viśeṣeṇēty arthaḥ. sa ca
nirvāpasyānuṣaṅgadoṣābhāvāya sakṛdupāttasya samhatya sarvair viśe-
ṣaṅair uparaktasyāikatvād yad ekārthatvam aṅgīkṛtam. tadviparyayā-
tmaka iti darśayann āha viśeṣaṅōparāgeṇa(111) iti. tatrōttaram iti
vārtikam atrāpi tad evōttaram ity uktyavirodhena vyācaṣṭe tad
evōttaram(111) iti. vākyaśeṣam darśayati āśaṅkita(111) iti.

JS.2.1.47. sameṣu vākyaabhedah syāt

nanu dṛṣṭārtho mantraḥ pūrvasmād vicchinnaḥ tadavadhitvena vaktum
yuktaḥ nāvicchinnah. tenā "ha dṛśyamānārthavaśena(112) iti. kim iti
na śakyam, ekasminn arthe viniyoge saty ekakāryatvena śakyatvāt. ata
āha tadā hi(112) iti. yadā niṣpratidvandvo bhedo 'vadhāritas tadēti
tadbaleṇēty atra tacchabdaviṣayam balapadārthena sahā "ha brāh-
maṅōpadiṣṭa(113) iti. balaśabdena na bādhatvaśaktir atrōcyate kim
tu kalpanāsāmarthyamātram iti bhāvaḥ. mantrādhikaraṇe śabdānām
eṣām arthaśeṣatvasya sthitatvād avācakānām evāiṣām tatratyapūrva-
pakṣyabhipretaḥ prayogo 'nupapanna iti vācakatvena prayogo vak-
tavyaḥ vācakatvam ca vikalasya na sambhavaṭīty adhyāhārasya kar-
tavyatōcyatēty atrā "ha śabdānām(113) iti. yathā "mnātaviniyogā-
nusārād ity asya samarthanam viniyogāmnānayos tāvanmātraviṣayatvād
ity ārabhya vedābhiprāyāvagamād ity antam iti. anyonyanirapekṣānām
ityādivārtikam svato 'numīlitārtham ity unmīlayann āha kiñ ca yadi
(113) iti. yajus tu tatra(113) iti. sameṣu vākyaabhedas syād iti sūtra ity
arthaḥ. bahavo mantrāḥ(114) iti. itarathā tadbhedaś cēty anantara-
vārtikam asaṅgatam syād ity abhiprāyaḥ. yathāikasmāt kāraṇād iyam
āśaṅkā bhavati tathā vārtikam vyācakṣāṇa āha kṛptīnām sakṛc-
chrutād(114) iti. prakārāntareṇa(114) iti. pūrvam āyurādiviśeṣaṅa-
bhedena viśiṣṭabhedād arthabhedo ya uktaḥ tasmād anyena prakāreṇēti.
nanv arthaparatve kṛptiśabdasya tasyāḥ karmāṅgatvena tatprakāśanam
anarthakam bhaved ity atrā "ha kṛptyarthānām(115) iti.

JS.2.1.48. anuṣaṅgo vākyaśamāptiḥ sarveṣu tulyayogitvāt

tatra tadanyathānupapattyēty ukte vākyaśeṣakalpanāhetau katham
kuta iti praśna ity atrā "ha nanv adṛṣṭasiddhyartham(115) iti. svā-
dhyāyavidhivihitādhyayanenānupādānād avedāśritatvam iti. adhyaya-
nenānupāttasyāpi svādhyāyavidhinā 'nujñātatvād āśritatvam astīti vār-
tikābhiprāyam darśayati svādhyāyavidhir(115) iti. pūrvapurusa-
ir āmnātasya bhāgasya svādhyāyaśabdābhidheyasyēty arthaḥ. na tena
kāryasiddhir(115) iti. adhyayanōpāttena kāryasiddhir nyūnavākya-
prayoḡān nāstīty arthaḥ. evam vedenāśritatvam darśayitvā 'nantaram na
hītyādinā 'rthāpatter anutthānaśaṅkānirākaraṇam kriyata ity āha nanu
pratyakṣāika(115) iti. anyatragamanābhāve hetutvenōktam vārtike
vāikam sad iti. tasyārthakathanapūrvakam hetutvam darśayati lauki-
kam eva(116) iti. nanu laukikasyāpi nibandhanasyānyatragamane tatra-
tyakramādibhaṅgā. laukikam na syād iti samāne doṣe katham sarvārtha-
tvam. ata āha na svarūpamātra(116) iti. aprathamāntena(116) iti.
anena viśeṣaṇaviśeṣyasambandhānarhatvam uktam iti. nanu vimukta-
vyāpṛtau vede laukikāvasara ity uktavatā katham vaidika eva śeṣaḥ na
laukika iti. tadviruddham ucyata ity āśaṅkyāvirodhena vyācaṣṭe vaidi-
kasyādṛṣṭasādhanasya(116) iti. samnikṛṣṭo na labdhas ced ity asya
pūrveṇa prabandhena saṅgatiprakāram āha na cāivam vaktavyam
(116) iti. sādharmaṇasya(117) iti. sādharmaṇasyāikasāmīpyādarānupa-
patter hetor yad asādharmaṇyam āpatati tad anena nirasyata ity arthaḥ.
nirasitur abhiprāyakathanam sādharmaṇasyāpīti. nanu sakṛtpāṭha evāsyā
kuta ity atrā "ha sakṛtpāṭhe ca(117) iti. pramāṇāntaralabhyatvenā-
sakṛtpāṭhasya vaiphalyam tasmāt kāraṇāt sakṛtpāṭhasiddhim vārtika-
kāra āhēti. kiṃ tatpramāṇāntaram iti cet tat pūrvam evōktam vārtika-
kṛtēty āha pramāṇāntaram uktam(117) iti. yādrḡgākāṅkṣita ityādinā
pramāṇāntaram pratyakṣōpalambhā.....m uktam, yena prakāreṇa
tasya kathanam yogyatvād iti. tādrṣṣābdōpāttayogyatvapurassaram ity
arthaḥ. pratītimātralābhārtham ity uttarasāmarthyānugataṃ kutaḥ ity
asyābhiprāyam darśayati nanu pāṭhe(118) iti. pratītimātralābhārtham
na samniveśārtham apīty etad upapādayati yāvad anena(118) iti. yadi
kaścitpratītir api kramasahitāt pāṭhād iti brūyāt tam praty āha na ca

sā api kramarahitā(118) iti. sā 'pi pratītiḥ kramasahitād eva pāṭhāt tataś ca samniveśo 'py arthāt purastād evāsyēti na vaktavyam ity arthaḥ. kuta ity āha **vyarthā**(118) iti. svarūpapratītau kramasya vaiyyarthyād ity arthaḥ. tasmād dvedhā 'yaṃ pāṭho 'dhyavaseya ity āha **tad dvedhā**(?) iti. tat tasmād ity arthaḥ. dvividham pāṭhasya pūrvamantre samniveśārthatve nōttarayor atadarthatvena cōcyate, tasyāpavādanam uttarārdhenēti darśayati *yataḥ* (?) iti. sarvatra yogya- tvād aṅgīkṛtas samniveśaḥ pūrvamantre pāṭhenāpi darśita iti sūcayitum pūrvamantravad ity uktam ity āha **pradarśitaś cāsau**(118) iti. **viśeṣābhiprāyam** (118:niveśābhiprāyam) iti. ataccheṣatvābhiprāyam ity arthaḥ. **pade vākye ca**(118) iti. varṇānām ekakāryatvena vākye ca pāṭhānām ity upālambhābhiprāyam āha **pradhānaniṣpādyam**(118) iti. **avasitam** (120) iti samāptam ity arthaḥ. nanu nityatve vedasyānantare dūrasthe cēti vadatā katham na paścād āgatasambandhād ity asya parihāra ucyate ity apekṣāyāṃ tad darśayati nityatvād **vedasya**(120) iti. anantaradūrasthaśabdau na śabdavarūpasattāpekṣau kiṃ tu tadabhi-vyaktyapekṣau ataḥ pramāṇaśarīragatāv apekṣāsambandhau yugapad-bhavata ity asya nāsti virodhaḥ. tadavagatis tu kevalō- ccāraṇakramāpekṣatvāt krameṇa bhavati. tad āha **uccāraṇa- kramād**(120) iti. pramāṇaśarīragatāpekṣā sambandhayor yaugapadya- sya pratipattṛbuddhisamvādam āha **avagataṃ hi**(120) iti. na kevalam nityānām eva vedavākyānām idam apekṣāsambandhayaugapadyam bhavati. ekavivakṣā 'pi parivartinām nityānām anityānām api vā sākṣād bhaved ity āha **kiṃ cāikavivakṣā**(120) iti. evam uccāryamāṇasya śeṣasya samnihitaśeṣisambandhamātreṇa paryavasānābhāvam uktvā tatphalam darśitam na prāmāṇye kaścīd viśeṣa ity anenēty āha **tenōccāraṇasya**(120) iti. athēhānantarasya vākyasyāyam na śeṣaḥ. ākhyātasyāivēti pratipādayitum tadupāyatvena pāṭhatātparyam anu- saraṇīyam iti. tadupapattipurassaram āha **svādhyāyagatasya**(120) iti. **tatra**(120) iti. pāṭhatātparye 'nusaraṇīya ity arthaḥ. ākhyātārthenēty asyōbhayathā vyākhyānam ākhyātārthatvenēti. bhāvapradhānatvam anenōktam arthaśabdasya prayojanavacanasya. atha vā 'rthaśabdaḥ

pratipādyavacanaḥ pradhānaś ca syād ity āha ākhyātaprati-
 pādyadvāreṇa vā(121) iti. barhir dharmavad vyavasthām asyōpa-
 pādayati prakaraṇapaṭhito 'yam(121) iti. ayam acchidreṇēti śeṣaḥ.
 punātuśabdāikavākyatayā tadarthabhūtakriyārthatvena tatkāratvena
 jñāyamānaḥ prakṛtāpūrvaprayuktapāvanakriyāśeṣatvena kārakaviśi-
 ṣṭakriyā jñāyata ity arthaḥ. śruter iva(122) iti. barhirdharma-
 vidhivākyagatāyā barhiśśruteḥ prakaraṇāt prakṛtāpūrvasādhana-
 lakṣaṇārthāyā ity arthaḥ. nanv acchidreṇēty asyākhyātārthatvena
 sarvatrānvayaḥ pūrvam uktaḥ. atiprasaṅgaś cā "śaṅkya pariḥṛtaḥ kim
 idānīm punar ārabhyate. tasmād ityādinēty atrā "ha so 'yam(122) iti.
 codyaparihārāvasānena granthenāsya śeṣasya sarvamantrānvayo
 vyaktisiddha āsīt. na pratipattṛbuddhau niveśitaḥ. evam idānīm sphuṭam
 buddhau niveśo 'pīty āha .....(?) iti. acchidrāpahṛtatvena sākāṅkṣatvaṃ
 pradarsya punas sa śeṣeṇa punātuśabdena nirākāṅkṣikaraṇābhidhānād
 iti. evaṃ cā "vṛtyaprayoktavya ityādinā vārtikenānuṣṭhānaviśeṣavyut-
 pādanasya kāraṇaṃ granthavyākhyānenā "ha sakṛtpāṭhenāiva(122)
 iti.

JS.2.1.49. vyavāyān nānuṣajyeta

nanu sūtrārthe vyutpādite 'pi kim anena tatra yaḍītyādinā "rabhyate ity
 atrā "ha yājñīkair(122) iti. anuśayo 'nabhimatiḥ yady anusandhātavyaḥ
 kim āyātam vicārakartavyatvasya. ata āha anusandhānasthe 'pi(123)
 iti. anusandhānasthe viśeṣa ity arthaḥ.

Vijayā on Ajitā Adhyāya 2 Pāda 1 Adhikaraṇa 5-17

ミーマーンサーストラ第2巻第1章論題5-17への
 アジター釈とヴィジャヤー複註

針貝 邦生

本稿はクマーリラ作タントラヴァールティカへのパリトーシャミシュラに
 よるアジター註釈出版作業の第十分冊である。前二号に引き続きナーラーヤ
 ナ作の複註ヴィジャヤーもその対応部分を付した。ヴィジャヤーの出版は前
 二号におけると同様本稿が最初である。1990年にアジターの第2巻 (on JS.
 Adhyāya 2) がガンガーナータジャーサンスクリット研究所から出版されたが、
 本稿は写本の多くの異読 (variant readings) の解明を行うと同時に、本分冊に
 対応するこのインドの出版本の多くの誤読を指摘し得た。